

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BAŞLANGIÇTAN TİBET İMPARATORLUĞU'NUN
ÇÖKÜŞÜNE KADAR TİBET-TÜRK İLİŞKİLERİ**

KAĞAN ERTAN

TEZ DANIŞMANI:
DR. ÖĞR. ÜYESİ TUĞBA GÖKÇE BALCI

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Kağan Ertan

28/12/2021

İÇİNDEKİLER	i
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TİBETLİLERİN KÖKENİ VE ERKEN DÖNEM TİBET-TÜRK İLİŞKİLERİ

1.1. Tibet Coğrafyası.....	5
1.2. Tibetlilerin Kökeni ve Erken Dönem Siyasi Faaliyetleri.....	7
1.3. Asya Hunları Döneminde Tibet-Türk İlişkileri	13
1.4. On Altı Devlet Döneminde Tibetli Di ve Qianglar.....	19
1.4.1. On Altı Devlet Dönemi Öncesinde Di ve Qianglar.....	19
1.4.2. On Altı Devlet Dönemi Hun Devletlerinde Di ve Qiang İsyanları....	21
1.5. On Altı Devlet Döneminde Tibetlilerin Kurdukları Devletler.....	25
1.5.1. İlk Qin Devleti (351-394).....	25
1.5.2. On Altı Devlet Döneminde Tibetlilerin Kurdukları Diğer Devletler..	28

İKİNCİ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU, ON-OKLAR VE TÜRĞİŞ KAĞANLIĞI İLE İLİŞKİLERİ

2.1. Tibet İmparatorluğu'nun Kuruluşu.....	32
2.1.1. Tibet İmparatorlarının Kökeni Problemi.....	32
2.1.2. Tibet İmparatorluğu Öncesinde Tibet Platosu'ndaki Siyasi Yapılar...	34
2.1.3. İmparatorluk Öncesinde Yarlung Hanedanlığı.....	37
2.2. Tibet'in Yükselişi ve Srong-Brtsan Sgam-po Dönemi(641-650).....	39

2.2.1. Tibet Platosu'nda Siyasi Birliğin Tesisi.....	39
2.2.2. Tibet Alfabesinin Gelişimi ve Diğer Kültürel Yenilikler.....	41
2.3. "Naipiler Dönemi" ve Tibet İmparatorluğu'nun Türklerle İlişkileri.....	42
2.3.1. Tibet İmparatorluğu, On-Ok Boyları ve Göktürkler.....	43
2.3.2. Tibet İmparatorluğu, Tarım Havzası ve Türgiş İlişkileri.....	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU-UYGUR DEVLETİ İLİŞKİLERİ

3.1. Tibet İmparatorluğu'nun Altın Çağı ve Khri-srong Lde-Brtsan Dönemi (755-797).....	61
3.1.1. Tibet İmparatorluğu'nun Orta Asya Hâkimiyeti.....	63
3.1.2. Pu-gu Huai-en İsyanı ve Tibet-Uygur Savaşlarının Başlaması.....	64
3.2. Tibet İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Ral-pa-chan Dönemi (815-838).....	68
3.2.1. Tibet İmparatorluğu - İslam Halifeliği Savaşları.....	69
3.2.2. Tibet-Uygur Savaşları ve Sha-tuo Türklerinin Tibet'ten Ayrılmaları.....	70
3.2.3. Tibet İmparatorluğu'nun Dağılışı.....	72
SONUÇ	75
KAYNAKÇA	78
Ekler 1: GÖRSELLER.....	88
Ekler 2: HARİTALAR.....	93

ÖZ
BAŞLANGIÇTAN TİBET İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜNE
KADAR TİBET-TÜRK İLİŞKİLERİ

ERTAN, Kağan

Yüksek Lisans, Tarih

Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Gökçe BALCI

Ağustos 2021

Tibetliler, Orta Asya tarihinde büyük etkiye sahiptirler. Başlangıç döneminden Tibet İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar bu etki Türklerle yaptıkları siyasi ilişkilerle şekillenmiştir. Erken dönemden Tibet İmparatorluğunun yıkılış sürecine kadar çeşitli Türk toplulukları ile inşa edilen münasebetler neticesinde Tarım Havzası ve Pamirler bölgesinde Çin nüfuzunun yayılması engellenebilmiştir. Bu çalışma Tibetliler ile Türkler arasındaki siyasi ilişkileri ve bahsedilen bölgelerdeki Çin nüfuzunu engelleme çabalarını ortaya koymaktadır.

Tezde ele alınan zamanda, özellikle Erken Orta Çağ döneminde Tibetliler ve Türkler yeni yollar ve fikirler benimsemeye başlamışlardır. Erken Orta Çağ zamanında bahsi geçen kavimler kendi içlerinde ve dış politikada ciddi sorunlarla karşılaşmışlardır. Mevcut çalışmamız Tibetliler açısından bu gelişmelerin ne olduğunu ve nasıl sonuçlandığını incelemektedir.

Anahtar Sözcükler: Tibet İmparatorluğu, Budizm, Tarım Havzası, Budist Tarihler.

ABSTRACT

TIBETAN-TURKISH RELATIONSHIPS FROM THE BEGINING TO FALL OF THE TIBETAN EMPIRE

ERTAN, Kağan

Master Degree, History

Thesis Supervisor: Tuğba Gökçe BALCI

August 2021

Tibetans have a great impact on the History of Central Asia. This impact is shaped with their political relationships with the Turks from the beginning of their history to the fall of the Tibetan Empire. Because of these relationships that developed through the beginning of their history to the collapse of the Tibetan Empire, Chinese influence on the Tarim Basin and the Pamirs was prevented. The study tries to show this political relations and also preventing the Chinese influence of mentioned areas.

Also the era that the study tries to illuminate, especially the early Middle Ages, Tibetan and Turkish peoples have started to embrace new ideas and ways. In Early Middle Ages these mentioned two peoples faced many inside and outside political situations and conflicts. The study also tries to mention how this process of learning new ideas and ways concluded on the Tibetan perspective.

Keywords: Tibetan Empire, Buddhism, Tarim Basin, Buddhist Histories.

ÖNSÖZ

Tibetlilerin Türklerle ilişkileri, Tarım Havzası'nda yer alan şehir devletleri ve Pamirler bölgesinin tarihinin şekillenmesinde önemlidir. Özellikle bahsi geçen bu iki kavmin Orta Çağ döneminde kabul ettikleri ve kendi toplumlarına empoze etmeye çalıştıkları dinsel ve kültürel değişimler, farklı gelişmelerin zeminini hazırlamıştır. Çalışmamız, tarihi süreçteki bu gelişmelerin sebep ve sonuçlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu tez çalışması benim için öğretici ve geliştirici olduğu kadar yorucu ve yıpratıcı bir süreç oldu. Tez yazım sürecine 2019 yılında başladığımda hem konumla ilgili Tibet sahasında araştırma yapmak istediğim için Qinghai Nationalities University'e başvuruda bulundum. Ancak davet aldıktan bir süre sonra Covid-19 pandemisinin başlaması nedeniyle bu hedefimi gerçekleştiremedim. Bu nedenle çalışmamda İngilizce ve Türkçe ağırlıklı araştırmalar ile sınırlı tutmak mecburiyetinde kaldım. Bu eserlerin başında gelen *Budist Tarihleri*, Tibet'te Budizm'in ikinci yayılma süreci sırasında Tibetli Budist keşişler tarafından yazılmıştır. Söz konusu tarihler Tibetlilerin döneme olan bakış açılarını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. Her ne kadar siyasi tarihle ilgili fazla bilgi barındırmasa da Tibet'teki toplumsal değişimi çok iyi yansıtmaktadır. Çalışmamızda *Budist Tarihlerin* İngilizce çevirilerinden faydalanılmıştır.

Bu süreçte bana kıymetli vaktini ayıran, hiçbir konuda desteğini ve yardımını benden esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Gökçe BALCI'ya sonsuz teşekkür etmek isterim. Yine beni sürekli destekleyen, maddi-manevi hiçbir konuda yardımını esirgemeyen annem ve babama olan minnettarlığım sonsuzdur. Onların bu fedakârlıkları olmasa süreç olduğundan daha yıpratıcı bir hâl alırdı. Ayrıca yedi yıldır dostluğumuzun devam ettiği Gökay KOCAL'a sonsuz teşekkür etmek istiyorum. Hem tez yazım sürecinde hem de diğer birçok hususta desteğini ve ilgisini eksik etmemesi, ailemin desteği kadar önemlidir. Lisans sürecinde başlayan arkadaşlığımız, bu süreçte dostlukla ve yol arkadaşlığı ile perçinleşti.

Kırklareli, 2021

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.t. : Adı geçen tez

a.g.m. : Adı geçen makale

ev. : Çevirmen

ed. : Editör

M.. : Milattan nce

M.S. : Milattan sonra

GİRİŞ

Tibet, coğrafyası, halkı ama özellikle dini ve sahip olduğu mistik atmosfer nedeniyle günümüzde birçok kişinin merakını cezbeden bir yerdir. Tibet Platosu, üzerinde yaşayan kavimler için daima hayatını idame ettirme noktasında zor bir coğrafya olmuştur. Yüksek rakımı ve çevresindeki dağları, çölleri ile Tibet Platosu başlı başına bir coğrafi kaledir. Tarih boyunca bu coğrafyaya çok fazla kavim girmeye cesaret edememiş, bu teşebbüste bulunanlar ise coğrafyanın zorluğu dolayısıyla fazla kalamamışlardır. Bulundukları bölgede içe kapanık bir hayat sürdükleri düşünülen Tibetliler esasen yaşadıkları coğrafyanın tüm zorluklarına rağmen çevrelerindeki kavimlerle temaslarda bulunmuşlar ve Orta Asya coğrafyasının siyasi ve kültürel tarihi içinde hemen her dönem önemli bir yere sahip olmuşlardır. Tarihi süreç içerisinde Tibetlilerin siyasi olarak en güçlü oldukları dönem Tibet İmparatorluğu dönemidir. Tezimizin amacı, ilk devirlerden Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışına kadarki süreçte Tibetlilerin Türklerle olan ilişkilerini ele almaktadır. Tibetliler ile Türkler arasındaki ilişkiler, genelde doğu ile batıyı bağlayan stratejik noktalarda gerçekleştiği için Orta Asya tarihinin şekillenmesinde kilit bir öneme sahiptir.

Tezin birinci bölümünde öncelikle Tibet coğrafyası, Tibet Platosu'nda insanların ortaya çıkışı ve Tibetlilerin kökeni hakkında sözlü geleneğin önemli bir unsuru olan destanlardan bahsedilmektedir. Sonrasında imparatorluk öncesi dönemdeki Tibetli kavimlerin çevresinde özellikle Hun ve Çinliler ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Yine bu bölümde Tibetli kavimlerden Di ve Qiangların kökenleri, özellikle Asya Hunları ile olan ilişkiler anlatılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde On Altı Devlet Dönemi'nde Tibetlilerin Türklerle olan ilişkilerinden bahsedilmiştir. Hun boylarının Kuzey Çin bölgesinde yayılıp burada kurdukları devletlerin içinde birçok Tibetli unsur yer almıştır. Yine bu dönemde Tibetlilerin kurmuş olduğu devletler de vardır. Bu devletlerin çoğu kısa süreli olsa da özellikle bazıları bütün Çin'i birleştirmeye muvaffak olmuştur. Bu bölümde söz konusu Tibetli kavimlerin Türklerle olan ilişkileri anlatılmıştır.

Tezin üçüncü bölümü Tibet İmparatorluk çağını ve Türklerle olan ilişkilerini ele almaktadır. Bundan önceki devirlerde bölgesel bir güç olarak görülen Tibetliler, bu dönemde kendi bölgelerini aşan bir güce sahip olmuşlardır. Bengal Körfezi'nden Çin'in içlerine ve Tarım Havzası'na yayılmış Tibet İmparatorluğu, diğer kavimlerle ilişkiler kurarken kendi içinde kalıcı değişim-dönüşüm aşamaları yaşanmıştır. Üçüncü bölümde imparatorluk dönemi Tibet-Türk ilişkileri ele alınırken söz konusu değişimler de anlatılmıştır.

Türkiye'de bu döneme kadar çalışmamızın konusu ve zaman dilimini kapsayan birkaç tez yapılmıştır: Bunlardan ilki, Sema Orsoy'un *Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri* adlı doktora tezidir¹. Tez, Shang Hanedanlığı devrinden başlayıp On Altı Devlet Dönemi'ne kadar Di ve Qiangların siyasi faaliyetlerini ele almaktadır. Diğer tez ise, Huang Chih-huei'in *T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleri ile Münasebetleri* adlı doktora tezidir². Bu tez, çalışmamızın en önemli bölümünü oluşturan Tibet İmparatorluğu zamanında Tibetlilerin Türkler ve Çin ile politik ilişkilerini ele almaktadır. Bu çalışma aynı zamanda Tibet Platosu'nda yer alan bir bozkır halkı olan Tu-yu-hunların siyasi tarihi ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Son dönemde yazılan bir başka tez ise Nilay Şen'in hazırlamış olduğu *Tibetan-Turkish Relationships (From Beginning to the 11th Century)* adlı yüksek lisans tezidir³. Çalışma Tibet-Türklerin sadece politik ilişkilerini kapsamamakta, bunun yanında sosyal ve kültürel ilişkilerini de ele almaktadır. Aynı zamanda belirtilen zaman dilimi içerisinde Tibetlilerin ve Türklerin genel tarihlerine de değinmektedir.

Tezimizin en önemli kaynaklardan biri şüphesiz literatürde *The Old Tibetan Annals* olarak bilinen *Tibet Yıllıkları*dır. Aurel Stein ve Paul Pelliot tarafından Dun-huang bölgesinde bulunan bu yıllıklar Tibet

¹ Sema Orsoy, *Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

² Huang Chih-huei, *Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 1971.

³ Nilay Şen, *Tibetan Turkish Relationships (From the Beginning to the 11th Century)*, Yeditepe Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2021.

tarih yazımının ilk eserleri arasında kabul edilmektedir. Bu belgelerin "Çin Türkistanı" kısmı Frederick Williams Thomas tarafından *Journal of the Royal Asiatic Society*'de "Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan" adıyla altı bölüm halinde yayımlanmıştır⁴. *Tibet Yıllıklarının* tamamı ise 2009 yılında *The Old Tibetan Annals: An Annotated Translation of Tibet's First History* ismiyle yayımlanmıştır⁵.

Dünya literatüründe tezimizi ilgilendiren en önemli telif eserlerden biri de Christopher I. Beckwith'in *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power Among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages* adlı eseridir⁶. Eser, Tibet İmparatorluğu tarihini içeren şu ana kadar yapılmış en ayrıntılı çalışmadır. Söz konusu kitap 2020 yılında *Tibet İmparatorluğu Tarihi: Orta Çağ'da Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler Arasındaki Büyük Güç Olma Mücadelesinin Tarihi* adıyla Türkçe literatüre kazandırılmıştır⁷.

Tibetlilerin yazmış oldukları tarihi eserler tezimizde kilit bir öneme sahiptir. Çoğunluğu Budizm'in Tibet'teki ikinci yayılış döneminde yazılmış olan bu eserler, genel hatları ile bir Budizm tarihi veya Tibet Platosu'nda Budizm'in yayılmasının tarihi olarak düşünülebilir. Bu eserler genel olarak dini rivayetleri de içermesi dolayısıyla eleştirilse de Tibet'in siyasi tarihi, dini tarihi ve Tibet İmparatorluğu'ndaki gelişmelere Budistlerin bakış

⁴Frederick Williams Thomas, "Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan I : The Ha-za", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 59, S: 1 ,Ocak 1927, ss.51-85.; "Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan II: The Sa-cu Region", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 60, S: 1 ,Ocak 1928, ss.63-98.; "Tibetan Documents From Chinese Turkestan III: The Nob Region", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 60, S: 3 ,Temmuz 1928, ss.555-595.; "Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan IV: The Khotan Region", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 62, S: 1 ,Ocak 1930, ss.47-94.; "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. V: (a) The Dru-gu (Great Dru-gu and Drug-cun; the Dru-gu cor and the Bug cor; the Dru-gu and Ge-sar; the title Bog-do; conclusion); (b) the Hor; (c) the Phod-kar", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 63, S: 4 ,Ekim 1931, ss.807-836.; "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. VI: The Tibetan Army (concluded)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 65, S: 2 ,Nisan 1933, ss.379-400.; "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. VII: Government and Social Conditions", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 66, S: 3 Temmuz 1934, ss.457-504.

⁵Brandon Dotson, *The Old Tibetan Annals: An Annotated Translation of Tibet's First History*, Viyana: Österreichische Akademie Der Wissenschaften, 2009.

⁶Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, New Jersey: Princeton University Press, 1987.

⁷Christopher I. Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi: Orta Çağ'da Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler Arasındaki Büyük Güç Olma Mücadelesinin Tarihi*, çev. Ali Fahri Doğan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.

açısını göstermesi açısından dikkate değer önem taşırlar⁸. Bu eserlerin en önemli örneklerinden birisi Bu-ston'un *The History of Buddhism in India and Tibet* (Hindistan ve Tibet'te Budizm'in Tarihi) adıyla İngilizceye çevrilmiş olan eseridir⁹. E. Obermiller'in İngilizceye çevirmiş olduğu eser kitaptaki deyişi ile "Öğreti"nin Hindistan'da ve Tibet'te yayılış sürecini" anlatmakta ve Tibet inanç tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Tibet Budist tarihlerinden konumuz ile ilgili önem taşıyan eserlerden biri de *The Clear Mirror: A Traditional Account of Tibet's Golden Age* (Berrak Ayna: Tibet'in Altın Çağı Hakkında Bir Geleneksel Eser) adıyla yayımlanan eserdir¹⁰. Tibet Platosu'ndaki Sakya tapınağının yöneticisi Dam pa bSod nams rGyal mtshan tarafından yazılmıştır. Bu eser Tibet'te Budizm'in yayıldığı dönemi ele almasının yanında çoğunlukla Tibet İmparatorluğu zamanını içerdiği için tezimiz açısından kıymetlidir. Aynı kişinin yazdığı bir başka kitap ise *The Mirror Illuminating The Royal Genealogies: An Annotated Translation of the XIVth Century Tibetan Chronicle: rGyal-rabs gsal-ba'i me-long*, (Hanedanın Kökenlerini Aydınlatan Ayna: 14. Yüzyıl Tibet Kroniği rGyal-rabs gsal-ba'i me-long'un Açıklamalı Çevirisi) adıyla yayımlanan eserdir¹¹. Eser *Berrak Ayna* ile aynı dönemi ele almaktadır. Ancak müellif bahsettiğimiz ilk eserinden farklı olarak bazı ilginç bilgiler sunar.

Bir başka eserde *The Blue Annals* (Mavi Yıllıklar) adlı eserdir¹². Rahip Bu-ston'un tarihine benzer bir şekilde genel hatlarıyla Budist tarihi sunmasının yanında bu eserde bazı olaylar Bu-ston'un eserine kıyasla daha ayrıntılı ele alınmıştır. Bu-ston'un eserinde olduğu gibi bize Tibet din tarihi ve Budist bakış açısı ile ilgili fikir kazanmamızda büyük bir yardımcıdır¹³.

⁸Huang, a.g.t, s.II.

⁹ Bu-ston, *The History of Buddhism in India and Tibet*, çev. E.Obermiller, Delhi: Sri Satrugu Publications, 1986.

¹⁰ Dam pa bSod nams rGyal mtshan, *The Clear Mirror: A Traditional Account of Tibet's Golden Age*, çev. McThomas Taylor, Lama Choedak Yuthok, New York: Snow Lion Publications, 1996.

¹¹ Dam pa bSod nams rGyal mtshan, *The Mirror Illuminating The Royal Genealogies: An Annotated Translation of the XIVth Century Tibetan Chronicle: rGyal-rabs gsal-ba'i me-long*, çev. Per K. Sørensen, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994.

¹² 'Gos lo-tsa-ba gZon-nu-dpal, *The Blue Annals* (Parts 1 & 2), çev. George N. Roerich, Delhi: Shri Jaindera Press, 1949.

¹³ Tezdeki Çince karakterlerin transkripsiyonu Pinyin tarzında iken, Tibetçe yazıların transkripsiyonu Wylie tarzındadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TİBETLİLERİN KÖKENİ VE ERKEN DÖNEMTİBET-TÜRK İLİŞKİLERİ

1.1. Tibet Coğrafyası

Tibet'in büyük kısmı Tetis (Tethys) Denizi'nin 100 milyon yıl önce kurumasıyla ortaya çıkan topraklardan oluşmaktadır. Güneydeki Himalaya Dağları Tibet ile Hindistan'ı birbirinden ayırır. Kuzeyinde bulunan Kunlun Dağları ve Qaidam Havzası ile bölge Orta Asya'dan ayrılmaktadır. Himalaya ve Karakorum Dağlarının kesiştiği nokta batıdaki coğrafi sınırı oluşturur. Tibet Platosu'nun doğu kısmı Machen, Bayan Kara, MynakKonga ve Minşan masifleriyle çevrilidir.

Asya'daki büyük göllerin kaynağının çoğu Tibet'te yer almaktadır. Mekong, Yang-tze Nehri, Sarı Irmak, İravadi, Saluen, Çin ve Burma bölgelerine akar. Tsangpo, İndus ve Sutlej nehirleri ise Orta Tibet ve Hindistan'a doğru akar. Bu nehirler Çin ve Hindistan içlerinden geçerek Umman Denizi, Hint Okyanusu ve Çin Denizi'ne dökülmektedir¹⁴.

Tibet Platosu coğrafi olarak üç bölgeye ayrılmaktadır: Kuzey ve kuzeybatı tarafını kapsayan alana "byang thang"(Kuzey Kırıkları) denir. Bu bölgenin 4800 metreyi aşan bir rakımı vardır. Burası kaynağını dağ çevrelerindeki ve derelerdeki sulardan alan göllerle doludur. Tibet Platosu'ndaki çoğu gölün aksine buradaki göller tatlı su gölü olduğundan büyük önem taşırlar. Rakımın yüksekliğinden ve havanın soğukluğu dolayısıyla burada ağaç yetişmez. Sadece vahşi yak, keçi ve koyunların tükettiği kısıtlı otlar vardır. Bölge yerleşime son derece elverişsizdir. Burada sadece yak ve koyun sürüleri hayvancılığı ile geçimini sağlamaya çalışan konargöçerler yaşar¹⁵. İkinci bölge dbus gTsang Vadisi'dir. Bu isim "temizleyici, saflaştırıcı" manasına gelmektedir. Yine bölgede bulunan ve

¹⁴Françoise Pommaret, *Tibet: Yaralı Uygarlık*, çev. Ali Berkday, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.18-19.

¹⁵Charles Bell, *Tibet: Past and Present*, Oxford: Oxford University Press, 1968, s.10; Françoise Pommaret, *a.g.e.*, s.19.; *Hudûdü'l Âlem Mine'l Meşrik ile'l Magrib*'te Râng-Rong adı ile geçen bölge için "Tibet'te bundan daha fakir bir eyalet yoktur. İnsanlar çadırlarda yaşar. Halkın bütün zenginliği koyundur" diye bahsedilir. Anonim, *Hudûdü'l Âlem Mine'l Meşrik ile'l Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı kitapları, 2018, s.47.

vadi ile aynı adı taşıyan nehir ise Orta Tibet'in doğusundan batısına doğru akmaktadır. Bölge tarıma elverişlidir ve burada yetiştirilen ürünlerin başında arpa gelmektedir. Bununla birlikte çok az buğday yetiştirilmekte ve kısıtlı olarak bağcılık yapılmaktadır. Bu bölgede Tibet'in en önemli ve büyük şehirleri rGyal rtse, gZhis ka rtse ile Tibet'in kutsal ve siyasi başkenti Lhasa bulunmaktadır. Söz konusu şehirler Tibet'in dini merkezi olarak birçok kişinin uğrak noktası olduğu için aynı zamanda önemli birer ticaret merkezi haline gelmişlerdir. Tibet İmparatorluğu'na başkentlik yapan Lhasa şehri, aynı zamanda Tibet'de ilk inşa edilen Budist tapınaklarına ev sahipliği yapmaktadır¹⁶. Üçüncü bölge ise Tibet'in doğu ve kuzeydoğusunda yer alan Khams ve Amdo bölgeleridir. Amdo bölgesi Qinghai, Sichuan eyaletleri ile Gansu'nun bir kısmını içine almaktadır. Bu bölge tarih boyunca Tibetliler ve bozkırlılar arasındaki iletişimin kurulduğu ve çoğunlukla Tibetli olmayan halkların yaşamayı tercih ettiği bölgelerdendir. Bölgede yaşayan halklar genel olarak konargöçer hayat tarzını benimsemiştir. Tu-yu-hun halkı, kurulduğu 3. yüzyıl zamanlarından siyasi varlığı sona erene kadar bu bölgenin tamamen hâkimi olmuştur. Aynı zamanda bozkırlı hayat tarzına göre yaşayan Tibet kökenli Tangut halkının da ortaya çıktığı bölge burasıdır¹⁷.

Tibetlilerin az nüfuslu bir halk olduğu bilinmektedir. Gumilëv 7.yüzyılda genel nüfuslarının sadece 2.860.000 kişiden oluştuğunu ve buna rağmen bölgenin milli hasılasının bu kadar insanı besleyecek durumda olmadığını belirtmiştir¹⁸. Tibet bölgesine yolculuğa çıkma girişiminde bulunan Prjevalskiy, Tibet Platosu'ndaki nüfusun, Tibetli olmayan halkların

¹⁶ Bell, a.g.e., s.11-12; Tibet'in kutsal başkenti ile ilgili olarak *Hudûdü'l Âlem Mine'l Meşrik ile'l Magrib* adlı eserde "*Lhâsâ, çok sayıda put mabedinin yanında bir adet camisi olan küçük bir şehirdir. Burada az sayıda Müslüman yaşar.*" diye bahsedilir. Anonim, *Hudûdü'l Âlem Mine'l Meşrik ile'l Magrib*, s.47; Bugün Lhasa şehrinde halen müslümanlar yaşamaktadır. Tibet'te bulunan yedi camiden dört tanesi Lhasa'da bulunmaktadır. N.Chang, Kuang Lin, "Tibet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s.125

¹⁷ Pommaret, a.g.e.s.67; UlrichTheobald "ChineseHistory - The Dangxiang 黨項 or Tanguts", <http://www.chinaknowledge.de/History/Song/tanguts.html> (Erişim Tarihi: 22.01.2021.)

¹⁸ Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, s.311.

nüfusunu da hesaba katarak toplamda 1,5 milyonun altında olduğunu söylemektedir¹⁹.

1.2. Tibetlilerin Kökeni ve Erken Dönem Siyasi Faaliyetleri

Çin Bilimler Akademisi'nin 1976'da Kuzey Tibet'in birkaç bölgesinde yaptığı araştırmada Taş Devri'nden kalan parçaların keşfedilmesinin ardından Tibet Platosu'ndaki insan varlığının 15 ila 30.000 yıl öncesine kadar gittiği anlaşılmıştır. Lhasa Vadisi'nde yer alan Chogongbölgesinde yapılan kazılarda Bronz Çağı'na ait aletlerin bulunması, Tibet Platosu'nun zor koşullarına rağmen dış dünyada yaşanan kültürel gelişmelere tamamıyla kapalı olmadığını gösterir niteliktedir. Aynı zamanda Doğu Tibet'in Kharon bölgesinde Neolitik dönemden kalma bir köy keşfedilmiştir. Köyde var olan evlerin yapısı, tarım, hayvan yetiştiriciliği ve çanak çömlek üretimi 5.000 yıl öncesine kadar gitmektedir²⁰.

Ayrıca Çin'in kuzey-batı bölgelerinde görülen Yang-shao Kültürü Tibet ile Türk kültürünün karışımından doğmuştur. M.Ö. 2000 yılı civarında görülmeye başlayan bu kültür adını He-nan eyaletindeki prehistorik alandan almıştır. Bu kültüre ait çömlekler, beyaz, kırmızı ve siyah renklerde olup üzerlerinde çoğunlukla hayali tasvirler ile nadiren doğa tasvirleri bulunmaktadır²¹.

Tibetlilerin kökeni ile ilgili görüşler tartışmalıdır. Antropologlar, Tibetlilerin bir kısmının kuzeydoğudan gelen Türk-Moğol halkları ile Assam ve Burma'dan gelen insanların karışımı olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun yanında Tibetlileri iki ayrı tip halinde sınıflandırmışlardır: Birinci tip, Orta ve Batı Tibet'in tarım alanlarında yaşayan çıkık elmacık kemikli, kısa boylu iken; ikinci tip, Kuzey ve Doğu Tibet'te konargöçer hayatı yaşayan ve Tibetli aristokratlarda görülen, uzun boylu, uzun bacaklı ve gaga burunludur. Birinci kısa boylu tipin bölgedeki Proto-Çinli, Burmalı ve Tai gibi Doğu/Güney Asya kökeninden geldiği; ikinci uzun boylu tipin ise

¹⁹ N. M. Prjevalskiy eserinde kendisinden önce Tibet'e gelmiş seyyahların nüfusla ilgili kayıtlarına da yer vermektedir. N. M. Prjevalskiy, *Tibet Seyahatnamesi*, Çev. Ömer Cenani Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.256-257.

²⁰ John Vincent Belazza, *The Dawn of Tibet: The Ancient Civilization on the Roof of the World*, Londra: Rowman&Littlefield Publishing Group Inc. 2014, s.14-15.

²¹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 20-21.

Türk-Moğol kökenli halklardan geldiği iddia edilmektedir. Hatta kısa boylu tiplerin bölgeye daha erken gelip sonradan burayı istila eden ikinci tip tarafından domine edildiği düşünülmektedir. Bunların dışında Tibet'in kuzeydoğusunda "Avrupalı tipte" sarı saçlı ve mavi gözlü Tibetlilerin olduğu da belirtilmektedir²².

Köken meselesine dair antropolojik verilere dayalı açıklamalar yukarıda sunduğumuz gibi iken sözlü geleneğin en önemli çıktıları konumunda bulunan destanlar da bu hususta bazı ayrıntıları barındırmaktadır. Nitekim Tibetliler kökenlerini destanlar yolu ile açıklamışlardır. Bunlardan Budist geleneğin tesirlerinin çok fazla hissedildiği bir destan şöyledir:

*"Buda vefat ettikten sonra maymun şekline girerek Tibet diyarına inip bir dağda zahitliğe çalışır. Orada başak bir dişi iblis de varmış. O da maymun olarak Buda'nın önüne gelir ve evlenme teklifinde bulunur. Buda, evlilik teklifini kabul etmez. Dişi maymun öfkelenir ve "eğer sen benimle evlenmezsen, başak bir iblis ile evlenirim de, sayılamayacak kadar yavru habisler yetiştiririm. O zaman Tibet diyarı bir şeytani dünya olur ve bütün canlı ve bitkiler tükenir" der. Merhametli Buda, bu sözlerle karşı dişi iblis ile evlenmek zorunda kalır. Altı çocuğu olur. Babalarının ilahi gıdasıyla beslenen bu altı çocuğun tüyleri tedricen dökülür ve kuyrukları yavaş yavaş kaybolur. Yalnız bunlardan babalarından daha çok irsiyet alanlar yumuşak huylu, akıllı ve iyilikseverdiler. Annelerinden daha çok şeyler tevarüs edenler ise, kötü huylu ve barbarca hareket ederler"*²³.

Budist tarihler Tibet diyarında insanların görülmesi hakkında başka efsaneler de anlatmaktadır. *Mavi Yıllıklar'a* göre Hindistan'da yaşanan bir savaş sonucu yenilen kral ve kuvvetleri kadın kılığına girerek "karlı dağlara" kaçmışlardır. Kaçıp buraya saklanan kralın soyundan gelenler "Bod" diye isimlendirilmişlerdir. Bön dininin tarihi geçmişini anlatan eserlerde

²² Laura Pilaski, *Tibet: Heart of Asia*, New York: TheBobbs-MerilCompanyInc, 1974, s.7; Hugh Edward Richardson, *Tibet And It's History*, Colorado: Shambala Publications Inc, 1984, s.5

²³Huang, *a.g.t.*, s.13.; Aynı zamanda Qianglar kendi soylarının kökenini maymuna dayandırırken, Helmut Hoffman bu etkinin yaşadıkları Yunnan bölgesindeki Yangtze'nin ılıman bölgelerindeki maymun nüfusunun fazlalığından bahseder. Ayrıca Tibet İmparatorluğunda yemin merasimlerinde kurban edilen hayvanlardan biri de maymundur. Pommet, *a.g.e.*,s.21; Helmut Hoffman, "Eski ve Orta Çağda Tibet", *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2017, s.502.

kaydedilenlere göre Batı Tibet kısmının büyük çoğunluğunu kuzey menşeli yabancılar oluşturmaktadırlar²⁴.

Budist unsurların bulunmadığı bir başka destanda ise Tanrı, insanları yaratmak maksadıyla oğlunu yeryüzüne gönderir. Tanrı'nın oğlu burada dışı bir iblisle birleşir ve soylarından gelenler Tibet'in ilk altı klanını oluştururlar²⁵.

Tibet adının batılı kaynaklar tarafından ilk olarak anılması hususunda konunun uzmanları tarafından ihtilafli bir haldedir. Bazı uzmanlar Tibet'ten batılı kaynaklarda ilk kez bahsedilmesinin Herodot'un *Tarih* adlı eserinde olduğunu iddia etmektedirler. Herodot'un eserine göre Hindistan'ın kuzeyinde, Paktykia civarlarında bulunan Kapatiros şehrinde gelenekleri Baktrialılara benzeyen bir Hintli halk yaşamaktaydı. Cesaret konusunda bütün Hintlilerden üstün konumdaydılar ve altın arayışına genelde bunlar çıkarlardı. Yine Herodot'a göre altın aramaya gittikleri yer Hindistan'ın doğusunda bulunan bir çöldeydi. Bu çölde siyah tenli, tilkiden büyük ve köpekten küçük karıncalar yaşamaktaydı ve bu karıncaların yuvaları yer altında olduğundan yuvalarından yeryüzüne toprağı kazarak çıkmaktaydılar. Bu yeraltından çıkan kumun altınla dolu olduğundan bahseden Herodot, Hintlilerin bu altını aramak için çöle gittiklerini, altını alıp karıncalara yakalanmamak için o bölgeyi hemen terk ettiklerini kaydetmiştir²⁶.

Bir başka görüşe göre ise Tibet hakkındaki ilk bahis Batlamyus'un *Geographiave* Ammianus Marcellinus 'un *Res Gestae* adlı eserlerinde geçmektedir. Bu eserlerde Orta Asya'nın doğusunda yaşadıkları aktarılan Bautialılar veya Bautlar, Tibetliler hakkındaki ilk bahis olarak

²⁴ Aynı zamanda Tibet diyarının başlarda Pu-rgyal diye isimlendirildiği, daha sonra Tibet manasına gelen Bod adı ile kaydedildiği öne sürülür. 'Goslo-tsa-bagZon-nu-dpal, *The Blue Annals*(Parts 1 & 2), çev. George N. Roerich, Delhi: Shri Jaindera Press, 1949, s.36.; John Vincent, *a.g.e.*, s.79-80.

²⁵ Pommaret, *a.g.e.*, s.20.

²⁶ Herodot, *Tarih*, çev. Burcu Uzunoğlu, Ankara: Panama Yayıncılık, s.214-216.; Ayrıca çevirideki dipnotlarda Paktykia'nın Afganistan'ın vilayetlerinden biri olduğu, Kaspatrios'un ise Kabil şehri olduğu belirtilmiştir. Alex McKay'in editörlüğünü yaptığı *History of Tibet* adlı çalışmanın birinci cildinde yine Herodot'un kaydının aynı yeri ele alınmasına rağmen, eserde Kaspatrios'un Tsaparang şehri olduğu belirtilmiştir. Alex McKay, "Early Glimpses of Tibet", *The History of Tibet: The Early Period: to c.AD850 The Yarlung Dynasty, C.1*, Editör: Alex McKay, New York: Routledge Curzon, 2003, s.XXVII. ; Charles Bell, bu bölgenin altın kazıları yapılan Batı Tibet bölgesindeki Thok Jalung olduğunu söyler. Karıncaları ise çalışanların yanlarındaki siyah renkli atik ve yabancı köpekler olarak açıklamıştır. Bell, *a.g.e.*, s.22.

kabul edilmektedirler²⁷. Eski Çağ'da Tibetlilerden bahseden eserlerin çoğunluğu batılı kaynaklardan çok Çince kaynaklara dayanır. Erken dönemlerden beridir Çinlilerle münasebette olan Tibetliler, aynı zamanda Çinlilerin kuzey komşusu olan Türkler ile de temas halindeydiler. Çinliler, Orta Çağ'ın Tibet İmparatorluğu'nu "Tu-fan" adı ile anlatmadan önce, erken dönem Tibetliler olarak Di ve Qiang adlı iki kavimden bahsetmektedirler.

Çinliler ShangHanedanlığı'ndan itibaren, etraflarındaki Çinli olmayan kavimleri bulundukları yöne göre dört temel şekilde sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırmaya göre kuzeydekilere Di, batıdakilere Rong, doğudakilere Yi ve güneydekilere Man adı verilmiştir²⁸. Esasında bu kavimlerin kendilerine özgün isimlerin Çinliler tarafından bilinmesine rağmen tarih kayıtlarında çoğunlukla bu şekilde adlandırılmışlardır. Tibetli kavimler olan Di ve Qiangların Çin'in batısında yaşadığını düşündüğümüzde kökenlerinin Ronglara dayandığı sonucuna varabiliriz.

Çin tarihçiliğinin bir kısmına göre, Qiangların ortaya çıkışı efsanevi Yan imparatoruna dayanır. Anlatılana göre Yan imparatoru zamanında efsanevi Sarı İmparator ile savaşıp yenilmişti. Bu yenilgi sonucunda Yan imparatorunun halkının bir kısmı Sarı İmparator'un halkı ile karışmayı kabul ederken, bir kısmı batı bölgesine çekilmişti. Bu kaçan kitlenin Qiangların ataları olduğu iddia edilir²⁹. Bir başka Çin anlatımına göre ise Qianglar San Miao soyundan ve Jiang ailesinin bir kolundan gelmişlerdir. Yine bu anlatımlara göre Hükümdar Shun döneminde San Miao şefi ve halkı yenilmişlerdi. Bu savaşın sonunda halkın bir kısmı San Wei denilen bölgeye çekilmişti³⁰.

Yön tayini meselesinde Qianglar Rong tarafında görülürken, Di kavminin Qianglar gibi Rong kökenli olmasının yanında Yi kökenli de

²⁷ Beckwith, *a.g.e.*, s.7 ; Ammianus Marcellinus, *The History of Amianus Marcellinus During the Reigns of Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian and Valens*, Çev.C.D. Yonge, London : G.Bell and Sons, 1911,s.341.

²⁸Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya: Kömen Yayınları, 2012, s.26.

²⁹Zhang Qian, "Qiang Among China's Ancients", Shanghai Daily, <https://archive.shine.cn/sunday/now-and-then/Qiang-among-Chinas-ancients/shdaily.shtml> (Erişim: 02.04.2020).

³⁰ Bu çekilmenin bugünkü Hu-bei ile Hunan bölgesinden Gansu bölgesine kadar olduğu düşünülür. Orsoy, *a.g.t.s.*31-32 ; David Crockett Graham, *"The Customs and the Religion of the Ch'iang"* , Washington: Smitsonian Institution, 1958, s.4.

oldukları öne sürülmektedir³¹. Di ve Qiang kavimlerinin kökenlerine dair uzmanların genel kanısı ise Tibet kökenli oldukları yönündedir. Fakat bu konu hakkında değişik görüşler de mevcuttur³². Bu bilgilere ek olarak Qianglar kendi soylarını maymuna dayandırıyor³³. Bu ihtilaflı görüşlere rağmen Tibet İmparatorluğu'nun ortaya çıkışında Di ve Qiangların tarihi kilit bir öneme sahiptir.

Di ve Qiang halkları Gansu, Qing-hai, Si-chuan ve Yun-nan eyaletleri civarlarında yaşamışlardır³⁴. Erken dönemlerde daha çok Qiang halkının icraatları öne çıkmış, Diler ise sonraki dönemlerde kendilerinden bahsettirmeye başlamışlardır. Arabalı savaşçılar olan Qianglar, ShangHanedanlığı'nın baş düşmanıydı. Shang Hanedanlığı bilhassa Qianglar ile yaptıkları savaşlarda ele geçirdikleri esirleri kurban törenlerinde kullanıyordu³⁵. Çin ile sıklıkla yapılan savaşların dışında bazen bu iki halktan heyetler Shang sarayını ziyaret ederek armağanlar sunuyordu³⁶. Qiang halkının Çin tarihindeki en büyük etkilerinden biri ShangHanedanlığı'nın yıkılmasında oynadığı roldür. Qianglar, ShangHanedanlığı'nın yıkılmasına yol açacak savaşta aslında onlara tâbi olan Zhou kralı Wu'ya büyük destekte bulunmuşlardır³⁷. Shang Hanedanlığı

³¹ Hatta Çin tarihçileri Rongları Qiangların ataları olarak kabul eder. Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s.115.; Bir başka Tibet kökenli halk olan Tangutların da Rong kökenli oldukları düşünülür. Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, s.33-34.

³² Bu görüş, Qiangların aslen Hint-Avrupalı kökene sahip olduğunu iddia eder. İddiaya göre "Qiang" sözcüğü Toharca "klank" yani "arabalı, kağnılı" manasına gelir. Christopher I Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2011, s.309.; Qiangların Tibet kökenli olmadıklarını destekleyecek bir bilgi ise Tibetli ve Türk kavimlerinin M.Ö.700'lü yıllara kadar iç içe ele alınmasıdır. Bu açıdan bakarsak bu iki kavmin tarihlerinin bir arada yazılmaları etnik bir kimlik belirleme işini zorlaştırır. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.1, Ankara: Türk Tarih kurumu Basımevi, 2019, s.23-24.

³³ Pommaret, *a.g.e.s.*21.

³⁴ Hoffman, "a.g.m.", s.500-501

³⁵ Beckwith, *a.g.e.* s.40; Wolfram Eberhard, *a.g.e.* s.29.

³⁶ Orsoy, *a.g.t.*, s.30.

³⁷ Graham, *a.g.e.*, s.5; Zhou Hanedanlığı'nın temelleri Xia Hanedanlığı'na kadar sıçar. Xia Hanedanlığı zayıflayınca(ki bu dönem yaklaşık M.Ö.1700leri bulmuştur.) devletteki "Tahıl İşleri Memurluğu" yapan Gong Liu bu görevini kaybedip "Batı Savaşçısı" oldu, Batı Rongları'nın adet ve geleneklerini benimseyip Pin'e, bugünkü Shaanxi bölgesinin Xun-yi ilçesinin batısına yerleşti. 300 yıl boyunca halkı bu bölgede yaşadıkdan sonra Rong ve Dilerin baskılarından dolayı Gong Liu'nun dokuzuncu nesilden torunu Tai Wang Dan-fu, bugünkü Shaanxi'deki Qi-shan ilçesindeki Qi Dağı'nın eteklerine halkı ile sığındı ve böylece Zhou Devleti kuruldu. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han*

dönemine son veren Zhou Hanedanlığı her ne kadar Çin klasiklerinin ve gerçek Çinliliğin temellerinin atıldığı dönem olarak kabul edilse de esasında hanedanın kökeninin Tibetlilere dayandığı düşünülmektedir³⁸. Hatta Çin filozofları hanedanlığın bilinen ilk atasının anne tarafından Qiang olduğunu belirtmişlerdir³⁹. Kökenleri Çinli olsun veya olmasın zamanla halkın etkisi ile hanedanlık Çinlileşmiş ve Çin kültürünün gelişimine büyük katkı sağlamışlardır.

Shang Hanedanlığı yıkıldıktan sonra Qiang beyleridört bölgede derebeylik kurdular. Hatta M.Ö. 679'da bu derebeylerden birisi olan Qi beyi bütün derebeylerin başı oldu⁴⁰. Bir süre sonra derebeylerin birbiri arasındaki çekişmeler ve yabancı halklar ile olan çatışmalar Zhou Hanedanlığı'nın iyice zayıflamasına yol açtı. Neticede Zhou Hanedanlığı Ronglar ve Shen Beyliği'nin ittifakı ile büyük bir yenilgiye uğradı. Zhou kralı You'nun M.Ö. 771 yılında ölümü sonucu yeni kral Ping başkenti Luo-yang'a taşımak zorunda kaldı. Onlar tarafından terk edilen bölgelerin hepsi Qin Devleti'nin müdahalesine kadar Rongların eline geçti⁴¹. Bu şekilde başlayan yeni dönem Çin tarihinde "İlkbahar-Sonbahar Devri" olarak adlandırılmaktadır. Bu devirde Zhou Hanedanlığı göstermelik bir otorite olarak kalmış, etrafındaki yüzlerce derebeylik ise Çin'in tek hâkimi olmak için birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişmişlerdir.

Bulunduğu konum gereği Ronglar ve Qianglar ile iç içe olan Qin Beyliği, Zhou Hanedanlığı lehine girdiği çatışmalarla onların gözünde itibar kazandı. İlk önceleri, Kral Ping'e koruma sağladığı için bizzat onun

Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi, s.1-2.; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na(Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018, s.59-60.

³⁸S.Can Yoldaş, *Herkes İçin Çin Tarihi: Siyaset, Kültür ve Medeniyet*, İstanbul: Olasılık, 2016, s.40 ; Eberhard, *Çin Tarihi*, 1996, s.33-34; Baykuzu, *a.g.e.*, s.27,s. 30.

³⁹ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, 2011, s.40.

⁴⁰ Graham, *a.g.e.*, s.5. Bu olay eserde dipnotun belirtildiği aynı sayfada "Böylece, yüzyıllar öncesine kadar besili hayvanmışçasına avlanan veya esir alınıp kurban edilen bu halkın soyundan gelenler bir dönem bütün Çin dünyasına hükmettiler." sözleriyle anlatılır.

⁴¹Eberhard, *Çin Tarihi*, s.39-40.; Cho-yun Hsu, "The Spring And Autumn Period", *The Cambridge History of Ancient China: From The Origins of Civilization to B.C. 221*", ed. Michael Loewe, Edward L. Shaughessy, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s.545.; Yü ying-shih, "Cambridge History Of China Volume I: The Ch'in and Han Periods" adlı eserde geçen makalesinde bu kavmi Qiang olduğunu belirtir. Yü ying-shih, "Han Foreign Relations", *The Cambridge History of China Volume I: The Ch'in and Han Empires, 221 B.C and A.D220*, Ed.Denis Twicett, John K. Fairbank, C.1, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 422.

tarafından prens ilan edildi. Qin Prenslığı M.Ö. 750'de Rongları yenerek, Zhou'nun doğuya çekildikten sonra kaybetmiş olduğu toprakları geri aldı. Qinprensi Mu döneminde Sarı Irmak'ın batı kısmı tamamen alındı. Mu, 623 yılında Ronglardan önemli bir toprağı geri aldığı için Zhou kralı ona "Batıdaki Rongların Efendisi" unvanını verdi. Ancak bu durum birçok iç çatışmaya neden oldu. Bu çatışmaların sonucunda Wei Beyliği Sarı Irmak'ın batısındaki kontrolü ele geçirdi⁴². Bu çatışma ortamında Qiang kökenli birinin adı geçmektedir. Wu-yi Yuan Jian adlı bir Qiang, Qin prensi Li Gong zamanında Qin Devleti'ne esir düştü. Sonrasında Sarı Irmak ile CizhiIrmağı'nın birleştiğı bölgeye kaçmayı başardı. Buradaki Qiangların başına geçti ve bölgedeki kavimlerin hepsi ona tâbi oldu. Bu kişinin Qianglara tarımı ve işleyişini öğrettiğı söylenmektedir⁴³. Sonraki dönemde Qin Prenslığı Ronglara büyük darbeler indirip onları iyice güçsüz duruma getirdi. Wu-yiYuan Jian'in torunu Ren döneminde Qiang halkının bir kolu Qinghai bölgesine göçüp orada çoğalmışlardı. Qin Xiao Gong döneminde Qiang ve Ronglar tamamen kontrol altına alındılar. İlk Çin imparatoru QinShiHuang-di döneminde General Meng Tian'in batıya seferi dışında Di ve Qiang halkları ile ilgili herhangi bir faaliyet bulunmamaktadır⁴⁴. Qin Hanedanlığı ilk imparatorlarının ölümü sonrasında çıkan kargaşa devrinden sonra Çin hâkimiyeti Han Hanedanlığı'na geçti. Bu dönemde bozkırda yeni bir siyasi oluşum yükselişe geçmekteydi. Bozkırın bu yeni gücü Han Hanedanlığı'nın çağdaşı ve en büyük rakibi olan Asya Hunlarıdır.

1.3. Asya Hunları Döneminde Tibet-Türk İlişkileri

Asya Hunlarının ilk Chan-yusuTou-man'ın ardından tahtı ondan zorla devralan oğlu Mo-du geçti. Hunların büyük Chan-yusuMo-du döneminde doğudaki Dong-hular ile batıdaki Yue-zhiler hâkimiyet altına alındı. Mo-du, Han imparatoruna yazdığı mektupta "*Yay çeken halkların hepsi birer Xiong-*

⁴² Derk Bodde, "The State and Empire of Ch'in", *The Cambridge History of China Volume I: The Ch'in and Han Empires, 221 B.C. and A.D. 220*, ed. Michael Loewe, Edward L. Shaughnessy, Cambridge: Cambridge University Press, 1999 s.33-34.

⁴³ Orsoy, *a.g.t.*, s.34-35.; Yüying-shih, *a.g.m.*, s.423.

⁴⁴ Orsoy, *a.g.t.*, s.35-37.

nu oldular. Yay çeken halkların hepsi tek bir aile oldu ve böylece kuzeydeki ülkelerde huzur sağlanmış oldu”⁴⁵ demektedir.

Hun devlet teşkilatına bakıldığında ülkenin hanedana mensup 24 bey tarafından yönetildiği görülmektedir. Bunlardan batı yani sağ taraftaki beyler Shang-jun'un batısında, Di ve Qianglara kadar uzanan bir bölgeyi yönetiyorlardı⁴⁶. Esasında Hunlar ile Qiangların komşulukları yaklaşık M.Ö. 205 yıllarında birbirleri ile demir ticareti yoluyla başlamıştır⁴⁷. Bu iki halkın ittifakı Han Hanedanlığı için en büyük tehditlerden biriydi. Ancak bu dönemde ayrıca Han Hanedanlığı ile iş birliği yapan bazı Qiang boyları olduğunu da görmekteyiz. Han imparatoru Qing döneminde (M.Ö.156-M.Ö.141) Qiangların Yan boyundan olan LiuHe, Long-xi sınırını korumayı talep etmiş, kabul edilince de halkını alıp Di-dao ve Qiang-dao bölgesine gelerek buralara yerleşmişti⁴⁸. Qiang boylarının birbirinden farklı siyasetleri Çin karşısında bir birlik oluşturmamalarının en büyük nedenlerinden birisidir. M.Ö. 63 yılında Çinli komutan Zhao Zhong-guo "*Qiangları kontrol altına almak görece kolaydır çünkü birbirleri arasında savaşçı boylara ayrılmışlar ve daima birbirlerine saldırırlar. Birleşmek onların doğasında olmayan bir şeydir*"⁴⁹ demiştir. Bu dönemde Çinlileri destekleyen ve onlarla iyi ilişkilerde bulunan Qianglar yanında, hiç azımsanmayacak bir kitle de kültürel bağların yakın olması sebebiyle Hunlarla işbirliği içerisindeydi. Bu iş birliği bir dönem ittifak sayılabileceği gibi, bilhassa Mo-du Chan-yu döneminde Hunların tahakkümüne girme şeklinde sonuçlanmıştır⁵⁰. Bu iki bozkırlı kavimin iş birliği nasıl nitelendirilirse nitelendirilsin, kuzeyden Hunların, batıdan ise özellikle Kokonor, Ala-shan, Nan-shan bölgelerini ele geçiren Qiangların baskıları neticesinde Han Hanedanlığı nefes alamayacak duruma gelmişti⁵¹.

Han Hanedanlığı imparatoru Wu döneminde bu iki halkın arasındaki bağlantıyı kesmek için kuzeyde Hunlara ve batıda Qianglara seferler

⁴⁵ Baykuzu, *a.g.e.*, s.43, s.57.

⁴⁶ Onat, Orsoy, Ercilasun, *a.g.e.*, s.8.

⁴⁷ Gumilëv, Hun mezarlarından çıkan bol demir miktarlarını bu ilişkinin kanıtı olarak görmektedir. Gumilëv, *a.g.e.*, s.63.

⁴⁸ Orsoy, *a.g.t.*, s.43-44.

⁴⁹ Yü, *a.g.m.*, s.423.

⁵⁰ Baykuzu, *a.g.e.*, s.85-86; Yüying-shih, *a.g.m.*, s.424.

⁵¹ Gumilëv, *a.g.e.*, s.126.

düzenlenerek batıdaki bazı bölgeler zaptedilmiştir. Ele geçirilen Shen-ci, Gansu ve Moğolistan'ın bir kısmını içeren He-xi bölgesinde Jiu-quan, Wu-wei, Zhang-ye ve Dun-huang adında dört ayrı vilayet kuruldu. Bunlardan Jiu-quan ve Wu-wei'in kurulması bilhassa Qiangların Chuo boyu ile Hunlar arasındaki bağlantıyı koparmak ve Hunları sağ taraftan zayıflatmak amacını taşıyordu⁵². Han Hanedanlığı'nın bu çabaları başlangıçta onların lehine sonuçlar verse de bir süre sonra Qiangların çoğunluğunun Hunlarla ittifak yaptığı görülmektedir. Bu gelişmeler sırasında Qiangların yapmış oldukları ani saldırı neticesinde İmparator Wu-di, Hunlar için hazırladığı orduyu Qianglar üzerine göndermek zorunda kaldı. Han ordusu M.Ö.112'de Qiangları Sarı Irmak ve civarından kovmayı başardı. Ancak bu olay Qiangların geri adım atmalarını sağlamadığı gibi onları daha da hırslandırdı. XianLing Qiang ve Feng Yang Lao Zi adlı iki Qiang boyu aralarındaki çekişmelere bir son verip Hunlarla bağlantı kurdular. Bu üç güç birleşerek 100.000 üzerinde bir kuvvet oluşturarak Ling-zhu ve An-gu'ya saldırıp, Fuh-an'ı kuşattılar. M.Ö.111 yılı kışında, Han Hanedanlığı'nın gönderdiği General LiXi ve XuZi-wei 100.000 kişilik bir kuvvetle onları yenilgiye uğrattıysa da ittifakı dağıtmayı başaramadı. Qianglar batıya geçip Kokonor Gölü civarına karargâh kurdular. Bu sırada Wu-di, Dilerin yaşadıkları yeri fethederek burada Dileri denetlemek için bir komutanlık kurdu. Diler M.Ö.108 yılında ayaklanma girişiminde bulunmuşlarsa da isyan bastırıldı ve halkın bir kısmı Jiu-quan iline göç ettirildi. Netice itibariyle süregelen savaş, M.Ö. 107 yılında Güney Nan-shan Sıradağlarının bir kolu sınır kabul edilerek antlaşmaya varıldı.

Savaşın bitmesinin ardından Han Hanedanlığı daha M.Ö. 111 yılında kurmuş olduğu He-xi'de ele geçirdiği bölgeyekendi halkını gönderip yerleştirdi. Bir başka bozkır kavmi olan Wu-sunlara bu bölgede yerleşmeleri teklif edildiyse de, Wu-sunlar bu teklifi reddettiler. Bu olaylardan 20 yıl sonra Diler yine bir isyan girişiminde bulundusalar da Han Hanedanlığı bu isyanı bastırdı⁵³. Bir süre sonra Han Hanedanlığı bölgede yürüttüğü başarılı

⁵²Orsoy, *a.g.t.*, s.45-46.; Yü, *a.g.m.*, s.424.

⁵³Orsoy, *a.g.t.*, s.46-48.; Gumilëv, *a.g.e.* s.126; Baykuzu, *a.g.e.*, s.86.; Ulrich Theobald, "Di 氏", <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/di2.html> (Erişim Tarihi: 16.07.2020).

politikalar neticesiyle bir Qiang boyunu yanına çekmeye muvaffak oldu. Dun-huang ve Pamir Dağları arasındaki bölgede oldukça kalabalık nüfusa sahip Chuo Qianglar Han tarafına geçtiler. Kendisine "Xiong-nuları Terk Edip Han Hanedanlığı'na Bağlanan Kral" unvanı verilen beyleri Qu Hu-lai, Han Hanedanlığı için hem Hunlarla hem de diğer Qiang boyları ile savaştı. Ancak giriştikleri bu savaşlar süreç içerisinde bu boyu neredeyse yok olma durumuna getirecektir. M.S. 1.yüzyılın ortalarına doğru kaydedilen hane sayısının 450, kişi sayısının sadece 1750 olduğu ve bunlardan yalnızca 500 tanesinin eli silah tutacak vaziyette olduğu belirtilmektedir⁵⁴.

Bundan sonraki süreçte Qiangların bir bölümünü Çin Seddi'nin muhafazasında görmekteyiz. Han Wu-di Hun, Qiang ve diğer Çinli olmayan kavimlerle savaşırken ekonomisini ciddi manada yormuştu⁵⁵. Bu nedenle sınırların korunması görevi Qiang, Wu-huan ve Çin tarafına sığınan Hun kitleleri gibi konargöçerlere bırakıldı. Qianglar M.Ö.80 yılındaki Hun saldırısını başarılı bir biçimde geri püskürtüp 9.000 kişiyi öldürdüler veya esir ettiler⁵⁶. Buna rağmen bazı Qianglar halen Hunlarla yakın temas halindeydiler. Xian-ling boyu M.Ö. 88 yılında Hunlara ittifak teklif ettiğinde Hunlar bunu "*Qianglar Han seferlerindeki yardımları yüzünden çok acı çekmişlerdir. Zhang-ye ve Jiu-quan aslen bizimdir ve toprağı bereketlidir. Saldırılara katılıp buraya yerleşmek bizim için uygundur*"⁵⁷ diyerek kabul ettiler. Bunun yanında bir Di boyu olan Bai Malar M.Ö. 80 yılında bu göç kararına isyan etmişler de isyan bastırılmış ve Diler yenilgiye uğratılmıştır⁵⁸.

Han Hanedanlığı Qiangların büyük çoğunluğunu Hu Qiang Xiao-weiliği yolu ile kontrol ediyordu. Arada küçük isyanlar çıksa da Han Hanedanlığı

⁵⁴Yü , a.g.m, s.424-425.; A.F.P Hulsewe, *China in Central Asia: The Early Stage: 125 B.C. A.D. 23: an Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of Han Dynasty* , Leiden: E.J. Brill, 1979, s.80-81.

⁵⁵ Hunlarla olan savaşları tam manası ile bir Pirus Zaferiymişçesine yorumlayan Ray Huang "...Xiong-nu savaşları o kadar pahalıya mal olmuştu ki, bu durum eski Han'ların (han sülalesinin birinci yarısına bu ad verilir) gerilemesinin önemli nedenlerindendir." yorumunu belirtmiştir. Ray Huang, *Çin Tarihi: Bir Makro Tarih Yaklaşımı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s.49.

⁵⁶ Gumilëv, a.g.e., s.165.

⁵⁷Yü , a.g.m., s.424.

⁵⁸Orsoy, a.g.t., s.47-48; Ulrich Theobald, "Di "氏", <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/di2.html> (Erişim Tarihi: 16.07.2020).

çoğunlukla bu isyanları bastırmaya muvaffak oluyordu. Han Hanedanlığı veziri Wang Mang tarafından bir darbe neticesiyle Xin Hanedanlığı kurulduğu zaman Qianglar yine bazı isyanlar çıkarmışlar, Di halkı ise bu süreçte bir iki şehri zapt etmiştir⁵⁹.

Xin Hanedanlığı yıkılıp yerine Sonraki Han Hanedanlığı kurulduktan sonra yıllar geçmesine rağmen Qiang isyanları bitme niyetinde değildi. M.S.58 yılında çıkan ve bastırılan bir isyanın sonrasında Sonraki Han imparatoru Ming, Qiangların isyanının nedeninin soruşturulmasını emredince olayın arkasından kötü devlet memurları çıktı⁶⁰. Esasında Çinli idarecilerin yabancı kavimlere karşı öteden beri adil olmayan davranışlarda bulundukları malumdu⁶¹. Sonraki Han Hanedanlığı devrinde Ban Biao sunduğu raporda:

“Bugün Liang-zhou bölgesinde bize tâbi olan Qianglar bulunmaktadır. Bunlar Han halkı ile beraber karışık oturuyorlar, onların gelenekleri ve dilleri farklı olduğu için halkımızdan bazıları onları küçük görüyor ve onlara zarar veriyorlar. Bundan dolayı (Qianglar) isyan edebilirler. Genelde yabancı kavimlerin saldırıda bulunup yağmalama yapmasının, karışıklık çıkarmasının nedeni işte bu muameledir.

Eskiden uygulanan politika (gereği), Yi-zhou'da, Man-yi Qi Tu-wei, Yu-zhou'da, Hu Wu-huan Xiao-wei, Liang-zhou'da, Hu Qiang Xiao-wei memuriyetleri kurulmuştu. Onlar hükümdar adına (yabancı kavimleri) korur ve kontrol ederdi. Bu yetkililer, çıkan sorunları çözümler, her yıl bölgeyi gezer, halkın şikâyetlerini dinlerdi. Aynı zamanda elçi göndererek sınır dışındaki kavimler ile haberleşmeyi sağlardı. (Böylece) daha içlerdeki iller,

⁵⁹ Orsoy, a.g.t., s.51.

⁶⁰ Orsoy, a.g.t., s.56-58.

⁶¹ Önceki Han Hanedanlığı devrinde sınırdaki meseleleri araştıran Zhong-lai yöneticisi Hou Ying M.Ö. 33 yılında sunmuş olduğu raporda: “Batı Qiang'ın bir kısmı sınırı koruma teklif vermişti. Böylece, Çinlilerle anlık temas halindelerdi. Çin sınır memurlarının güçlü olanları kazançlara el koyup, Qiangların besili hayvanlarını, kadın ve çocuklarına kastediyorlardı. Bu Qiangların öfkelerini körüklemiştir ve buna bağlı olarak zaman zaman Çin'e isyan etmişlerdir.” diye belirtmektedir. Gumilëv, a.g.e., s.222 ; Yü, “a.g.m.”, s.425; Rachel Meakin, Qiang 羌 References in the Book of Han 汉书 Part 2”, https://www.academia.edu/11073162/Qiang_%E7%BE%8C_References_in_the_Book_of_Han_%E6%B1%89%E4%B9%A6_Part_2 (Erişim Tarihi: 31.01.2021) s.4.

olabilecek bir saldırıya karşı hazırlık yapabilmek için zaman kazanırlardı. (Bana göre) bugün yine eskisi gibi yapılmalıdır.” demiştir⁶².

Yapılan bu tespitler ve sunulan raporlar yine de Çinli idarecilerin Qianglara karşı olan olumsuz tutumlarını değiştirmediler. M.S.76 yılında An-yi yöneticisi BeiNanQianglarından bir kadını kaçırıp evlendi. Bir diğer yönetici sınırdan kaçarken Qianglar bu adamı yakalayıp öldürdüler. BeiNan Qianglar bu olaydan sonra Luo Zi ve WuLiang boyları ile ittifak kurarak Çin'e karşı saldırılar düzenlediler. He-luo Vadisi'nde Qianglar ile Han Hanedanlığı askerleri arasında yapılan savaş sonucu BeiNan ile müttefikleri yüzlerce kayıp verdiler. Kazanılan bu zaferin ardından General Wu Tang, Hu Qiang Xiao-wei olarak atandı ve An-yi'ye yerleştirildi⁶³.

Qiangların çıkardıkları bir başka isyanda beylerinin öldürülmesi Qiangları daha saldırganlaştırdı. Birbirleri arasındaki anlaşmazlıkları evlilik yolu ile bitirdiler ve esir değişimi yolu ile ittifak yemini ettiler. Oluşturulan ittifakın toplam kuvveti 40.000 civarındaydı. Ancak Çin'e karşı bir başka desteğe daha ihtiyaçları vardı. Küçük Yue-zhiler bu dönemde 2-3.000'lik kuvvetli ve cesur askerlerin olduğu bir orduya sahiptiler⁶⁴. Daha önceki devirlerde Hunların Lao-shang Chan-yu döneminde yenilen ve dağılan Yue-zhilarinküçük bir kısmı Qianglarla beraber yaşamaya, kültürel olarak onlardan etkilenmeye başladıkları gibi bazen Qianglarla birlikte savaşlara da katılıyorlardı⁶⁵. Her ne kadar bu sefer de onlarla Çin'e karşı ittifak kurulmak istendiyse de yeni atanan Hu Qiang Xiao-wei'si Deng Xun, Yue-zhileri yanına iyi niyet yoluyla çekerek bu saldırıya engel oldu⁶⁶.

Asya Hunları bütün bu olaylar olurken bir iç savaşa girmişti. Önce kendi içlerinde beş chan-yunun bulunduğu bir iç savaş sürecinden sonra, doğu ve batı olarak ikiye ayrıldılar. Doğu Hunları Han Hanedanlığı'na bağlı olarak yaşamlarını sürdürürken, Batı Hunları bağımsız bir politika izlediler.

⁶² Orsoy, *a.g.t.*, s.51-53.

⁶³ Orsoy, *a.g.t.*, s.59.

⁶⁴ Rachel Meakin, "QIANG 羌 REFERENCES IN THE BOOK OF THE LATER HAN 后汉", https://www.academia.edu/9180735/Qiang_%E7%BE%8C_References_in_the_Book_of_the_Later_Han_%E5%90%8E%E6%B1%89%E4%B9%A6, (Erişim Tarihi 06.08.2020), s.13.

⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.452-453.

⁶⁶ Meakin, *a.g.m.*, s.13-14.

İlk başlarda başarılı olan Doğu Hunları bir süre sonra ağır bir şekilde yenildiler. Daha sonraki dönemde Hunlar bir kez daha kuzey ve güney olarak ikiye ayrıldılar. Güney Hunları çoğunlukla Çin ile iyi ilişkiler içerisindeydiler. Bazen Çin'in bastırmakta zorlandığı isyanlarda Güney Hunları onlara yardım ediyorlardı. Bu isyanlardan biri de XianlingQianglarının M.S.107'de başlattıkları isyandır. Söz konusu isyan ZhongQianglarının da katılımıyla büyüyüp, genişledi. Hatta XianlingQianglarının beyi kendisini "Göğün Oğlu" ilan etti. İsyancılar Gansu bölgesinde iyice yayıldı ve Çin'in Orta Asya ile ilişkisini tamamen kesti. İsyancı bastırmakta zorlanan Çinliler Güney Hunlarından yardım istediler. Güney Hunlarının yöneticisi TanChan-yu'nün bizzat katıldığı yardım kuvveti ile isyan M.S.118 yılında bastırıldı⁶⁷.

Hunlar bir yandan Çin ile beraber Qianglara saldırsa da bir yandan Qiang-Hun işbirliği zaman zaman devreye girmektedir. M.S.155 yılında Güney Hunları 7000 kişilik bir kuvvet ile Çin sınırına doğru saldırıya başlayınca Doğu Qiangları yapmış oldukları antlaşma gereği asker toplamaya başladılar. Bu bölgelere yakın bulunan An-ting bölgesinin yöneticisi Zhang Huan, 200 gönüllü asker ile beraber Çin Seddi sınırına çekilip burada bir yandan asker toplarken bir generalini Doğu Qianglarının aklını çelmek için gönderdi. Zaten Kuça bölgesinin Han kuvvetleri tarafından alınması Doğu Qiangları ile Güney Hunlarının bağlantısını koparmıştı. Yapılan son hamle ile de bölgedeki Qiang beyleri ikna edildiler. Hatta Qianglar Çinliler ile birlik olarak Güney Hunlarını hezimete uğrattılar⁶⁸.

Tüm bunların yanında Xi-ye adlı bir devlet bulunmaktadır. Siyasi faaliyetleri hakkında pek bilgi bulunmayan bu devletin nüfusu 4000, asker sayısı ise sadece 100 civarındadır. Bugünkü Doğu Türkistan'daki Kargalık bölgesinin güneyinde kurulan bu devletin Di ve Qiang kavimleri tarafından kurulduğu bilinmektedir⁶⁹.

1.4. On Altı Devlet Döneminde Tibetli Di ve Qianglar

⁶⁷Baykuzu, *a.g.e.*, s.168 ; Meakin, *a.g.m.*, s.5.

⁶⁸Meakin, *a.g.m.*, s.32.

⁶⁹ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarına Göre Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s.28.

1.4.1. On Altı Devlet Dönemi Öncesinde Di ve Qianglar

Han Hanedanlığı yıkıldıktan sonra Wu, Wei ve Shu-han Devletlerinin kurulduğu Üç Devlet dönemi başlamıştır. Bu dönemde A-Gui, Xing-guo ülkesinin hükümdarı ve Bai Qing Di boyunun lideri Qian-wan, ünlü Çinli GeneralCaoCao tarafından hezimete uğratılıp Fu Feng ve Dian-shui bölgesine yerleştirildiler. Üç Devlet'in ardından kurulan Batı Jin Hanedanlığı döneminden başkentler Chang-an ve Luo-yang civarına yerleştirilen Diler burada ucuz iş gücü olarak geçimlerini sağlıyorlardı. Ayrıca Dilerin Li ailesi bu dönemde oldukça fazla nüfuz ve toprak kazanmıştı⁷⁰.

Qianglar ise Üç Devlet'denWei ve Shu-han ordularında asker olarak istihdam edilmişlerdir. Batı dönemindeShaan-xi ve Si-chuan bölgelerine daha fazla yayılmaya ve Çinli halkla beraber yaşamaya başlayan Qianglar, Diler gibi ucuz iş gücü olarak hizmet ediyorlardı⁷¹.

Üç Devlet'den sonra kurulan Batı Jin Hanedanlığı önce Çin'de birlik sağlamayı başardıysa da bir süre sonra yaşanan çalkantılar devletin çözülmesine ve istikrarın bir kez daha bozulmasına neden oldu. Bu bozulma sonucunda kuzey ve batıdaki yabancı kavimler ayaklanarak Çin topraklarında birbiri ardına devlet kurmaya başladılar. M.S. 304 yılında Hun hanedan boyuna mensup olan LiuYuan, isyan ederek İlk Zhao Devleti'ni kurdu. Kendisinden sonra başa geçen oğlu LiuCong, Çin'in iki başkentini zapt ederek Merkezi Çin'in uzun süreliğine yabancı kavimlerin hâkimiyetine girmesine neden oldu. Bu döneme Çin tarihinde "Beş Yabancı Kavim On Altı Devlet Dönemi" denilmektedir. Her ne kadar ilk kurulan devlet Hunlara ait olsa da esasında söz konusu dönemin ilk isyanı Diler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanda Qianglar da onlara destek

⁷⁰Ulrich Theobald, "Di 氐" <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/di2.html> (Erişim Tarihi: 04.10.2020); Tilla Deniz Baykuzu, *IV.Yüzyılda Kurulan İki Hun Devleti:İlk Chao ve Sonraki Chao Devletleri(Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s.81.

⁷¹ Ulrich Theobald, "Qiang 羌", <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/qiang.html> (Erişim Tarihi: 07.11.2020)

olmuşlardır⁷². M.S.296 yılında gerçekleşen ayaklanmada Di lideri QiWanNian hükümdar ilan edildi ve Jing-yang şehri zapt edildi. Mahalli bir güce sahip olan bu oluşum iki yıl sonra Batı Jin Hanedanlığı tarafından ortadan kaldırıldı⁷³.

Geç Hun devletlerinden İlk Zhao ve Sonraki Zhao dönemlerinde Di ve Qianglar, bu devletlerin hâkimiyetine girerek bilhassa başkent civarında yaşamaya ve hatta üst düzey bürokraside görev almaya başladılar. Bunun yanında Di ve Qianglar hâkimiyetlerinde yaşadıkları devletlere hem ticari hem de ekonomik anlamda katkılar sağlamışlardır. Tibetlilerin söz konusu bu devletlerde yürüttükleri faaliyetler onların Kuzey Çin coğrafyasındaki siyasi gücünün temelini atmıştır.

1.4.2. On Altı Devlet Dönemi Hun Devletlerinde Di ve Qiang İsyanları

Diler ve Qianglar Hunların kurdukları İlk Zhao Devleti hâkimiyetinde yaşarken çeşitli isyanlar düzenlemişlerdir. İlk isyan Sonraki Zhao Devletinin kurulması ile başlamıştı. İlk Zhao Devleti'nde yetenekli bir Hun general olan Shi-le, İlk Zhao Devleti'nin hükümdarı Liu Yao'nun hükümdarlığını hazmedemedi ve isyan edip "Sonraki Zhao Devleti"ni kurdu⁷⁴. Bu siyasi durum Di ve Qianglarda isyan etme hareketlerini tetikledi. Di ve Qianglar Hunların Du-gu boyunun lideri Lu Song-dao ile ittifak kurdular. Sonrasında Nan-yang valisi Bao'nun yardımına başvurdular. Bao, Di ve Qiangların lideri Yang Man'ı Yong-zhou Askeri Valisi ilan etti. Bao, sonrasında kendisine gelen kabilelerin beylerini önemli pozisyonlara yerleştirdikten sonra isyan etti. İsyan haberini duyduktan sonra Liu Yao, "Araba ve Süvariler Komutanı" Liu Ya ve "Batıyı Sakinleştiren Komutan" Liu Hou'yu isyanı bastırmak için üzerlerine gönderdi. Ancak Di ve Qiangların savunması kırılmadı. Liu Yao bunun üzerine bizzat harekete geçip Yong şehrine konuşlandı. Gelen bir kehanet sonucu hemen saldırmak yerine yıldızların uygun konuma gelmesini bekleyip ardından saldırıya

⁷² Theobald, "Qiang 羌" , <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/qiang.html> (Erişim Tarihi: 07.11.2020)

⁷³ Terry F. Kleeman, "Cheng-Han State", *The Cambridge History of China Vol. 2: The Six Dynasties, 220-589*, Ed. Albert E. Dien, Keith N. Knapp, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, s.148; Orsoy, *a.g.t.*, s.82-83; Eberhard, *a.g.e.*, s.137.

⁷⁴ Baykuzu, *a.g.e.*, s.188.

geçti. M.S. 320 yılında düzenlenen harekâta Yang Man bir birliği Hunları oyalamak için üzerlerine gönderirken kendisi kaçtı ve Güney Dilerine sığındı. İsyanı başlatan Bao ise San şehrine kaçtı. Netice itibariyle Di ve Qianglardan on bin kişilik bir kitle LiuYao'ya bağlandı⁷⁵.

Söz konusu bu isyanın ülkede yarattığı karışıklıktan faydalanan İlk Zhao komutanlarından bazıları Sonraki Zhao safına geçtiler. Yine bu karışıklıktan istifade etmek isteyen Zhang-shui şehrinin yöneticisi isyan ederek Tibetli Ba kabilesi ile ittifak kurdu. LiuYao kısa sürede isyanı bastırırsa da sonrasında uyguladığı zalim politika sonucu Ba ve Dilerin yeni bir ayaklanma çıkarmalarına yol açtı. İsyanın lideri Ba kabilesinden Qu Qu-zhi idi ve toplanan kuvvet 300.000 kişiyi buluyordu. Liu Yao ilk başta bu isyanı da yine sert bir şekilde bastırmak istese de sonrasında daha ılımlı bir politika uygulamayı tavsiye eden danışmanı Zi Yuan'i dinledi. Bunun üzerine ülkede genel af ilan edildi. Hatta Qu Qu-zhi ile bizzat dövüşen LiuYao onu yendi⁷⁶.

Bu olayların ardından bir başka Tibetli bey kendisini "Jin kralı" ilan etti. Bu sefer ZiYuan ayaklanma büyümeden isyancı başının bulunduğu şehre saldırdı. Saldırıda darbe alan Tibetlilerden Quan adlı bir bey teslim olmak istediye de oğlu Yi babasına karşı çıkarak 50.000 adamla isyanı sürdürmeye devam etti. ZiYuan bir süre harekâta ara vererek ortalığın durulmasını bekledi. Ardından kazandıklarını zanneden isyancıların üzerine baskın düzenleyerek Yi'yi esir aldı. İsyancıardan Quan Qu isimli bir bey boyu ile birlikte teslim olduğu için LiuYao tarafından "*Batı Seferleri Başkumandanı*" ve "*Batı Kabileleri Şefi*" olarak atandı⁷⁷.

İsyanı tamamıyla bitirmeye niyetli olan LiuYao yeni bir sefer düzenledi. Dilerden YangNang-ti Hun ordusunu Han-chung bölgesindeki Jiu-chi şehri önünde karşıladı. Ancak Hun ordusu karşısında fazla dayanamayıp, şehre kaçtı. Bu kez şehir üzerine düzenlenen saldırı sırasında yerleşik halk LiuYao'ya teslim oldu. LiuYao bunların ardından Chang-an çevresindeki Di boylarını hâkimiyet altına alarak şehrin içine yerleştirdi. Jiu-chi'nin üstüne

⁷⁵Baykuzu, a.g.t., s.81-83.

⁷⁶ Baykuzu, a.g.t., s.83-84.

⁷⁷Baykuzu, a.g.t., s.84-86.

yeni bir saldırı planlarken hastalandı. Liu Yao ve elçi yoluyla daha önce yenmiş oldukları Tibetli bir bey olan Yang Nan-di'yikendi safına çekti. Ancak Yang, 325 yılında isyan ederek Jiu-chi şehrini ele geçirdi ve şehirdeki Hun görevlisi Dian Song'u esir aldı. 326 senesinde Hun ordusu Jiu-chi şehrini geri almak için bir saldırı düzenlediyse de şehir direnmeyi sürdürdü. Bunun üzerine Hunlar şehrin etrafındaki 3000 haneden oluşan halkı tâbiyetlerine alarak geri döndüler⁷⁸.

Her ne kadar bir taraftan isyan eden Diler ile mücadele edilse de aynı zamanda bazı Diler devlet içinde önemli pozisyonlarda bulunuyorlardı. Chen-an hizmete alınan Dilerden biriydi. LiuYao hastalandığı vakit başkente dönme kararı verdiğinde Chen-an kendisi ile özel olarak konuşmak istedi, LiuYao bu konuşma isteğini reddedince bunu bir hakaret olarak yorumladı ve isyan bayrağını açtı. LiuYao isyanın bastırılması için başlarda Komutan Hu-yan Shi'yı gönderdi. Ancak Chen-an komutanı Lu Ping'inordusu ile birleşip Hu-yan Shi'yi yakaladı ve infaz etti. Sonrasında LiuYao'nun üzerine gitse de LiuYao'nun bir başka komutanı Hu-yan Yu tarafından püskürtüldü. Bunun sonucunda Chen-an korkup Shang-gui şehrine kaçtı. LiuYao ise generalleri LiuLie ve Zhao Hun'u görevlendirerek Ping şehrini ele geçirdi ve Doğu Türkistan sahasındaki bütün Di ve Qiangları kendine bağladı. Bu gelişme Chen-an'ın destekçilerini oldukça tedirgin etti. Endişesini dile getiren Lu Ping, Chen-an'ın emriyle infaz edildi. Bu olaydan sonra Chen-an, Nan-an'daki Hun ordusuna saldırdı. Du-gu lideriShi Wu bu saldırıyı kırmak için harekete geçerek Chen-an'ınNan-an'daki kuşatmasını bozdu. Bunun üzerine Chen-an, Shang-gui'ye kaçarak savunmaya geçti. Askerlerinin yorgunluğundan dolayı yakınlardaki Zhang-qun Kalesi'ne sığınan ShiWu'yu bu sefer Chen-an sıkıştırdı. Ancak yardım gelmesinin ardından Chen-an ağır bir hezimete uğradı. 8000 kadar süvarisi Hunların eline geçince çareyi Long şehrine kaçmakta buldu. Bir süre sonra iyileşen Liu Yao bizzat Long şehrine gidip isyanı tamamen bitirmek amacıyla şehri kuşattı. Chen-an bir kez daha ağır bir hezimete uğrayıp birçok kayıp verdi. Buna rağmen kuşatmayı yarıp, kaçarak Shan-zhong'a doğru çekildi. Orada sonuna kadar direndi ve havanın kararmasından

⁷⁸ Baykuzu, *a.g.t.*, s.86-87.

yararlanıp bir kez daha kaçtı. Daha sonrasında komutan Hu-yan Qing tarafından yakalandı ve öldürüldü. Bu isyanın ardından Di ve Qiang boyları LiuYao'nun safına geçtiler. İsyanın sonrasında batı bölgelerinin idaresi Qiang kökenli komutan Yao Yi-chong'a verildi⁷⁹.

Tüm bunların ardından her ne kadar bir süre Diler ciddi bir faaliyet göstermediyseler de bir süre sonra onları “Çin’in Birleştiricileri” yapacak olan devletin temellerini atmaya başladılar.

1.5. On Altı Devlet Döneminde Tibetlilerin Kurdukları Devletler

Bu dönemde Tibetli kavimlerin kurmuş oldukları dört devlet vardır. Bunlar: Dilerin kurdukları Cheng Han, Sonraki Liang ve İlk Qin Devletleri ile Qiangların kurdukları Sonraki Qin Devleti’dir⁸⁰.

1.5.1. İlk Qin Devleti (351-394)

Devletin bilinen ilk yöneticisi Pu Hong ve halkı önce İlk Zhao Devleti’ne, ardından Sonraki Zhao Devlet’ine tâbi olmuşlardı. M.S. 333 yılında Sonraki Zhao imparatoru Shi Hu başkenti Chang-an bölgesindeki elit halkı şehrin doğusundaki kırsala kaydırmaya başlamıştı. Bunlardan birisi de PuHong ve halkı idi. Bugünkü He-nan’da bulunan Qun ilçesinin güneyinde o zamanki adı Fang-tou olan bölgeye yerleştirilmişlerdi. Sonraki Zhao imparatoru Shi Hu ölünce Pu HongDoğu Jin imparatorunabir mektup yazarak tâbiyetini bildirdi. İsteği Jin imparatoru tarafından kabul edilerek kendisine bir memuriyet tahsis edildi. Bu arada aynı zamanda Shi Hu’nun oğullarından birine Sonraki Zhao Devleti’nde etkin bir güç haline gelen General Shi Min’in bastırmak amaçlı yardım gönderdiyse de bu girişim başarısız oldu. M.S.350 yılında Shi Min’in yaptığı Hun katliamlarının olduğu dönemde⁸¹ soyadını Fu olarak değiştirip kendisini “Büyük General”, “Büyük Chan-yu” ve “Üç Qin Kralı” ilan ederek sürülen ve zulme

⁷⁹Baykuzu, *a.g.t.*, s.88-92; Rachel Meakin, " The Founding of the Qiangstate of Later Qin: an annotated translation of Jin Shu Chapter 116", <http://www.qianghistory.co.uk/jin-shu-116-the-qiang-state-of-later-qin.php>(Erişim Tarihi 11.11.2020.) , s.7.

⁸⁰Baykuzu, *a.g.e.*, s.187; Otkan, *a.g.e.*, s.35.

⁸¹Shi Min’in, kendisine karşı yapılan ve başarısız olan harekâtlardan sonra Chang-an şehrinde yaptırdığı bir soykırımdır. Bu olaya dair ayrıntılar için Baykuzu, *a.g.t.*, s.214-216.

uğrayanÇinli olmayan kavimlere Chang-an'a geri döneceklerinin vaadini verdi. Ancak bundan kısa bir süre sonra öldü.352 yılında yerine oğlu Fu Jian geçti. Kendisini önce Doğu Jin Devleti'ne bağlı "Batıyı Fethinde Görevli Komutanı" ilan etti. Ardından Chang-an'ı ele geçirdi ve kendisini “Gök Beyi Ulu Chan-yu” ilan ederek İlk Qin Devleti'ni kurdu. Chang-an'ı devletin başkenti yaptı⁸².

Bunun üzerine Doğu Jin Devleti komutanlarından Huan Wen'i, Fu Jian'in üzerine gönderdiyse de Huan Wen yenildi. Fu Jian, bu zaferinin faydalarını göremeden M.S.355 yılında öldü. Yerine Fu Sheng geçti fakat iki yıl sonra amcasının oğlu Fu Jian tarafından öldürüldü. Böylece devletin hem yükseliş hem de çöküş döneminin yaşandığı İkinci Fu Jian dönemi başlamış oldu⁸³.

Fu Jian tahtı zorla devraldığı için hiç kuşkusuz sarayda kendisine büyük düşmanlar edinmişti. Düşmanlarının saraydaki nüfuzunu kırmak için WangMeng adlı bir Çinli memuru destekledi. Di soylularının saraydaki nüfuzunun yerine Çin tipi bürokrasinin yerleştirilmesi hem Fu Jian'in hem de WangMeng'in çıkarları ile uyuşuyordu. Bu nedenle Fu Jian, WangMeng'ın yaptığı idari değişiklikleri ve Di soylularına karşı düzenlediği faaliyetleri destekledi. İlk önce Fan Shi isimli bir komutan WangMeng'a karşı isyan teşebbüsü ithamıyla idam ettirildi. Bu olaydan bir yıl sonra sarayda görevli yirmi Di soylusu katledildi⁸⁴.

Daha Birinci Fu Jian döneminde devlet içerisinde Konfüçyanist uygulamalar arttırılmaya başlanmıştı⁸⁵. İkinci Fu Jian döneminde ise bu etki iyice arttı.Daha sonrasında Edebiyat Akademilerinin kurulup ticaretin bastırılmaya çalışılması gibi Konfüçyanist eylemler yoluyla Çin bürokrasisi

⁸²Orsoy, *a.g.t.*, s.86-87. ; Ulrich Theobald, "Chinese History - Former Qin Dynasty 前秦 (351-394)" , <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-qianqin.html> (Erişim Tarihi: 23.10.2020); Baykuzu, *a.g.t.*, s.215.

⁸³Ulrich Theobald, "Chinese History - Former Qin Dynasty前秦 (351-394)", (Erişim Tarihi: 25.10.2020.) ; Orsoy; *a.g.t.*, s.87.

⁸⁴ Charles Holcombe, "The Sixteen Kingdoms", *The Cambridge History of China Vol. 2: The Six Dyanasties, 220-589*, Ed. Albert E. Dien, Keith N. Knapp, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, s.135-136.

⁸⁵ Holcombe, *a.g.m.*, s.135.

iyice güç kazandı⁸⁶. Wang Meng'in tavsiyeleri ile ekonomik bir kalkınma politikası başlatıldı. Tarım tekniklerinin geliştirilmesi ve yeni sulama kanallarının açılması ile ülke ekonomik açıdan gelişti. Bu dönemde özellikle Çinlilerin ve Dilerin beraber yaşadıkları Guan-long bölgesi hareketlilik kazandı. Devletin ekonomik gücünün artması Fu Jian'in bütün Çin'i ele geçirme amacını körükleyici temel neden oldu⁸⁷.

Bu dönemde İlk Qin Devleti'nin doğusunda Xian-bei menşeli Önceki Yan Devleti, batısında Önceki Liang ve bugünkü Gansu ve Si-chuan bölgesini idare eden küçük bir krallık olan Chou-chi Krallığı, kuzeyde Tabgaçların ilk siyasi teşekkülü olan Dai Devleti ve güneyde Doğu Jin Hanedanlığı bulunmaktaydı. M.S. 365 yılında Önceki Yan Devleti Luo-yang'ı ele geçirip Guan-long bölgesine girdi. Aynı dönemde önce kuzeydeki Hun boyları ve ardından M.S. 367 yılında İlk Qin Devleti hanedan mensupları isyan etti⁸⁸. M.S. 367 yılında Önceki Yan Devleti'nde çıkan bir çalkantının ardından General Mu-rong Chui, Fu Jian'e sığındı. Fu Jian bunu topraklarını genişletmek için bir fırsat olarak gördü. M.S. 369 yılında Wang Meng'ı Önceki Yan Devleti üstüne gönderdi. Kazanılan zaferin ardından Fu Jian, Chang-an çevresindeki 150.000 ailelik bir nüfusu doğu sınırlarına dağıttı⁸⁹. Ertesi yıl yapılan sefer başarıya ulaştı ve M.S. 371 yılında Chou-chi Krallığı ele geçirildi. M.S. 373 yılında ise Qiu-chi Dileri hâkimiyet altına alındılar ve bugünkü Sichuan'ın Doğu Jin Hanedanlığı'na ait olan bölgesi ele geçirildi⁹⁰.

Tabgaçların Dai Devleti hükümdarı Tuo-ba Shi-yi-jian'in M.S. 374 yılında Shan-xi'deki Tie-fu Hunlarının lideri Liu Wei-chen üzerine düzenlediği son seferde, Liu Wei-chen'in, Fu Jian'e sığınması sonucu İlk

⁸⁶Tuğba Gökçe Balcı, *Tabgaçlar: Bozkırdan Çin Tahtına*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, s.57-58; Charles Holcombe, a.g.m., s.135-136.

⁸⁷Orsoy, a.g.t., s.89-90.

⁸⁸Orsoy, a.g.t., s.90. ; Theobald, "Chinese History - Former Qin Dynasty 前秦 (351-394)" (Erişim Tarihi: 27.10.2020). ; Tuğba Gökçe Balcı, a.g.e., s.58.

⁸⁹Holcombe, "a.g.m.", s.136.

⁹⁰Theobald, "Chinese History - Former Qin Dynasty 前秦 (351-394)" <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-qianqin.html> (Erişim Tarihi: 21.02.2021)

Qin Devleti ile Tabgaçlar karşı karşıya geldiler⁹¹. Fu Jian, Başkomutanı Fu Luove diğer komutanlar Zhu Tong, Zhang Zi, Deng Qiangile 200.000 kişilik bir kuvveti Dai Devleti'nin güney sınırına akın yapmak ve krallığı yıpratmak maksadıyla gönderdi. Aralık ayında Bai ve Du-gu boylarının göstermiş oldukları direniş yenilgi ile sonuçlandı. Dai Devleti'nin güney boylarının lideri LiuKu-renYun-zhong'a kaçtı. Tuo-baShi-yi-jian, LiuKu-ren ile birlikte 100.000 kişilik bir kuvveti Shi-zi Geçidi'nde düşmanı durdurması için geri gönderdiyse de bu harekât başarısızlığa uğradı. Ardından Tuo-baShi-yi-jian'in de hastalanması üzerine Tabgaç halkı Yin Dağlarına taşındı. Ancak fırsattan istifade eden Gao-che boyları isyan ederek kuzeyden Tabgaçlara baskı yapmaya başladılar. Bu baskılar sonucunda tekrar güneye inmek zorunda kaldılar. Fu Jian'in askerlerini geri çekmesi sonucu M.S.376 yılının sonu M.S.377 yılının başında Yun-zhong'a döndüler. Bundan kısa bir süre sonra Tuo-ba Shi-yi-jian öldü. Onun ölümünün ardından Fu Jian önce tahtın varisi Tuo-ba Gui'yi başkent Chang-an bölgesine götürmeyi düşündü. Shi-yi-jian'in zamanında Fu Jian'e gönderdiği elçi Yan Feng ülkenin ikiye bölünerek yönetilmesi gerektiğini tavsiye etti. Böylece Dai Devleti toprakları Hunların Du-gu ve Tie-fu boyları arasında bölünerek Tuo-baGui, Du-guların himayesine verildi⁹².

İlk Qin Devleti'ne bağlı LuKuang isimli bir generalin batı bölgelerine yaptığı sefer sonucunda bütün Tarım Havzası ve Kuzey Çinbölgesi İlk Qin Devleti'nin hâkimiyetine girdi. Ancak aynı dönemde Guan-dong'da bir bölgeye düzenlenen sefer esnasında daha önce temelleri atılmış olan husumetler gün yüzüne çıkmaya başladı⁹³.

Fu Jian'in ideali bütün Çin'i kendi hâkimiyetinde birleştirmekti. Bu arzusunun bir kısmını Kuzey Çin'i tamamen itaat altına alarak

⁹¹Theobald, "Chinese History - Empire of Dai 代 (315-376)" , <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-dai.html> (Erişim Tarihi: 09.11.2020). ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.e.*, s.91-92. ; Tuo-ba Shi-yi-jian'in ölümünün bir suikast sonucu olduğundan da bahsedilmiştir. Scott Pearce, "Northern Wei", *The Cambridge History of China Vol. 2: The Six Dyanasties, The Cambridge History of China Vol. 2: The Six Dyanasties, 220-589*, Ed. Albert E. Dien, Keith N. Knapp, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, s.158.

⁹² Balcı, *a.g.e.*, s.92-93.

⁹³Ulrich Theobald, "Chinese History - Later Liang Dynasty 後涼 (386-403)" , <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-houliang.html> (Erişim Tarihi 10.11.2020); Orsoy, *a.g.t.*, s.91-92.

gerçekleştirmişti. İdealini gerçekleştirmek için önünde kalan tek engel Doğu Jin Devleti idi. Çin'in iki önemli başkentini ve Orta Asya ile olan ticaret yollarını ele geçiren Fu Jian'in bütün Çin'in tek imparatoru olmasındaki engel yalnızca bu devlettir. Bu nedenle M.S. 383 yılında kaynaklara göre 900.000 kişilik bir kuvvetle güneye bir sefer başlattı. Ancak bu sefer için topladığı birlikler Güney Çin'in tropikal iklimine alışkın değildi. Bölgeyi 65.000 kişilik kuvveti ile Doğu Jin Devleti'nin komutanı XieXuan savunuyordu. Çinli komutan önce Fu Jian'in öncü kuvvetlerini yendi. Ardından Fei Irmağı bölgesinde Fu Jian'in askerleri çekilirken oluşan bir kargaşa sonucu ani bir saldırıyla Fu Jian'i hezimete uğrattı. Fu Jian uğradığı büyük yenilgi sonucu başkent Luo-yang'a ancak 100.000 kişilik bir kuvvetle dönebildi⁹⁴.

Bu savaş sonuçları bakımından Çin Tarihi için çok önemlidir. Zira savaşı İlk Qin Devleti'nin kazanması halinde Çin kültürünün son kalesi olan Güney Çin İlk Qin Devleti'nin eline geçecekti. Bu yönü ile tarihin en dikkat çekici savaşlarından birisi olmuştur⁹⁵. Fu Jian'in bu başarısız seferinin ardından İlk Qin Devleti yıkıldı ve yerine birçok küçük devlet ortaya çıktı. Bu devletlerin çoğu İlk Qin Devleti'nin komutanları tarafından kurulmuştur.

1.5.2. On Altı Devlet Döneminde Tibetlilerin Kurdukları Diğer Devletler

Yukarıda da bahsedildiği gibi İlk Zhao Devleti zamanında gerçekleşen Di isyanının son dalgası olan Chen-an isyanından sonra batı bölgeleri Qiang kökenli Yao Yi-chong'a devredilmişti. Sonraki Zhao Devleti kurulduğunda da Yao Yi-chong Sonraki Zhao Devleti'ne tâbi oldu⁹⁶. Sonraki Zhao Devleti'nin çöküşünden sonra ise Doğu Jin Devleti'ne tâbiyetini sunan Yao Yi-chong 352 yılında öldü. Onun yerine geçen oğlu Yao Xiang, kendisine bağlı boyları batıya geri götürmek isterken 357 yılında İlk Qin Devleti ile yaptığı savaşta öldü. Yerine kardeşi Yao Chang geçti. Yao Chang M.S.384 yılında Qiang halkının desteğiyle kendisini “Ulu Chan-yu” ve “Qin Kralı”

⁹⁴Eberhard, *a.g.e.*, s.149; Orsoy, *a.g.t.*, s.93-94.

⁹⁵ Michael C. Rogers, "The Myth of the Battle of the Fei River (A.D. 383)", *T'oung Pao Second Series*, Sayı: 54, Leiden: Brill, 1968, s.51.

⁹⁶Meakin, *a.g.m.*, s.7.

ilan etti. Böylece kurulan Sonraki Qin Devleti'nin başkenti Shan-xi eyaletindeki Bei-di şehri yapıldı.

İlk Qin Devleti hükümdarı Fu Jian, Mu-rongların Sonraki Yan Devleti ile yaptığı savaşlar sonucunda Chang-an'dan kaçıp şehrin kuzeybatı yönündeki bir dağa kaçtı. YaoChang maiyetinden bir kısmını Fu Jian'i obölgeden alması için gönderdi. M.S.385 yılında Fu Jian'i yakalayıp öldürdü. Aynı dönemde Sonraki Yan Devleti Chang-an şehrini boşaltmış ve doğuya çekilmişti. YaoChang, M.S.386 yılı gibi Chang-an şehrine doğru ilerleyip kendisini Qinimparatoru ilan etti⁹⁷. Bundan sonraki dönemde YaoChang, Fu Jian'in son temsilcilerinden olan Fu Teng ile bitmek bilmeyen çatışmalara girdi. Ancak bu çatışmaları neticelendiremeden 393 yılında öldü⁹⁸. Onun yerine geçen oğlu Yao Xing babasının bitiremediği savaşı sonlandırarak İlk Qin Devleti'ni ortadan kaldırdı. Her ne kadar onun döneminde ülke toprakları Luo-yang'a kadar genişlediyse de, çıkan iç çatışmalar ve Doğu Qin Devleti ile yapılan savaşlarda alınan yenilgiler M.S.417 yılında devletin yıkılmasına neden oldu⁹⁹.

İlk Qinlerin ardılı olan bir başka devlet ise Sonraki Liang Devleti'dir. Bu devlet, İlk Qin Devleti'nin batı topraklarını ele geçiren generalleri LuHuang tarafından kuruldu ve bugünkü Gansu eyaleti ve çevresini hâkimiyeti altına aldı. Önceki Qin Devleti dağılma zamanına girdiğinde, LuHuang başlarda askerlerini doğuya çekmek istedi, fakat Liang-zhou bölgesi denetmeni tarafından engellendi. Lu Huang, bu kişiyi yenip kendisini bölge denetmeni ilan etti. Sonrasında, 386 yılında, kendisini Liang-zhou bölge valisi ilan etti. 389 yılında kendisini San-he Kralı ilan ettikten altı yıl sonra bu kez Liang imparatoru olduğunu ilan etti¹⁰⁰.

Lu Huang, 397 yılında Batı Qin Devleti'ne karşı bir seferde bulunmuş fakat yenilmişti. Bu yenilginin sorumluluğunu Lu-shui Hunlarının beyi Juqu

⁹⁷Ulrich Theobald, "Chinese History - Later Qin Dynasty 後秦 (384-417)", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-houqin.html> (Erişim Tarihi: 13.11.2020).

⁹⁸Meakin, *a.g.m*, s.20-27.

⁹⁹Theobald, "Chinese History - Later Qin Dynasty 後秦" (384-417)" (Erişim Tarihi: 17.11.2020).

¹⁰⁰ Theobald, "Chinese History - Later Liang Dynasty 後涼 (386-403)", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-houliang.html>, (Erişim Tarihi: 16.11.2021).

Luochou'ya yükleyip onu ve kardeşlerini idam ettirmişti. Luochou'nun yeğeni Ju-qu Meng-xun, amcası seferdeyken halkına göz kulak olmakla sorumluydu. Amcasının ölümünü duyunca intikam yemini edip bağımsızlık yolunda adımlar atmaya başladı. Amcasının cenaze töreninde, törene katılan halkı galeyana getiren Meng-xun, Jiankang askeri valisi Duan Ye'yi Liang-zhou bölge valisi ilan etti. Bu ani yükselişten güç alan Duan Ye, Zhang Yi şehrini ele geçirdi ve böylece Kuzey Liang Devleti kuruldu. 398 yılında Duan Ye, Ju-qu Meng-xu'yu Sonraki Liang Devleti'nin batı bölgelerini alması için görevlendirdi. Sefer, Sonraki Liang Devleti'ne bağlı Dun-huang ve Jin-chang valilerinin teslim olup Kuzey Liang Devleti'ne bağlanması ile sonuçlandı. Sonrasında Lu Huang'ın beyi olan Lu Hong'a saldırmaya kalktılar ama Lu Hong sonradan uzaklaştı ve kendisini takip eden Duan Ye'yi bozguna uğrattı. Aynı zamanda Xi-an adlı bir şehrin sur inşasının bitmemesinden yararlanan Sonraki Liang kuvvetleri buraya bir saldırı düzenleyip ele geçirdiler. Ardından Lu Huang, oğulları Lu Shao ve Lu Xuan emrinde büyük bir ordu gönderse de Kuzey Liang kuvvetleri savunma savaşı yapıp bu kuvvetleri bozguna uğrattılar¹⁰¹.

Lu Huang, 399 yılında hasta yatağında öldü. Ölümü sonrasında devletin idaresi iç çatışmalarla sarsılıyordu. Kendisinden sonra tahtı Lu Shao teslim aldı ancak kısa sürede Lu Zuan tarafından ortadan kaldırıldı. Sonrasında Lu Huang'ın yeğeni Lu Long, Lu Zuan'a suikast düzenletip tahta geçti. Fakat bir süre sonra devletin siyasi gücü Güney ve Kuzey Liang Devletleri ile olan çatışmalar sonucunda iyice zayıfladı ve 403 yılında Sonraki Qin Devleti'ne tabi olmak zorunda kaldı¹⁰².

Bunların dışında Güney Çin'in bugünkü Si-chuan ve Yun-nan bölgelerinde hâkimiyet sağlayan ve Di kavminin Li ailesinden gelen Cheng

¹⁰¹ Ulrich Theobald, "Chinese History - Northern Liang Dynasty 北凉", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-beiliang.html>, (Erişim Tarihi : 16.11.2021) ; Tilla Deniz Baykuzu, *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti*(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s.24-25.

¹⁰²Theobald, "Chinese History - Later Liang Dynasty 後凉 (386-403)", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-houliang.html>, (Erişim Tarihi: 17.11.2020).

Han Devleti bulunur¹⁰³. On Altı Devlet döneminde kurulan ilk devletlerden biri olma özelliğini taşır. Di halkının bu bölgeye göçü günümüzdeki Shaan-xi bölgesinde yaşanan kuraklıklardan dolayı zorunlu yer değişimi ile olmuştur. Doğu Jin Hanedanlığı'na bağlı yerel yöneticiler göçmenlerin yaşadıkları sorunlarla ilgilenmek istemediler. En sonunda göçmenler Li Te önderliğinde ayaklanıp 301 yılında bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bağımsızlık girişimleri olumlu geçen bu kuvvetler, 303 yılında Cheng-du vilayetinin başkenti Yi-zhou'ya saldırabilecek kadar güçlenmişlerdi. Jin Hanedanlığı'nın Bölge Müfettişi Luo Shang yerel kuvvetlerin de desteği ile Li Te'yi yendi ve öldürerek isyanları durdurmaya çalıştı. Oğlu Li Liu isyan hareketini devam ettirmeye çalışsa da kısa süre sonra öldü. Yerine kardeşi Li Xiong geçti. İsyanı devam ettiren Li Xiong Cheng-du şehrini başarıyla alıp kendisini Cheng-du kralı ilan etti. Ardından, 306 yılında kendisini imparator olarak ilan edip imparator adı olarak Wu'yu aldı. Uzun yıllar sakin bir şekilde ülkeyi yönettikten sonra 334 yılında tahtı yeğeni Li Ban aldı. Ancak kısa süre sonra Li Xiong'un oğlu Li Qi kuzenini öldürüp yönetimi gaspetti. Kendisinin hükmü kısa sürdü, çünkü 338 yılında Li Xiong'un bir başka yeğeni Li Shou Li Qi'yi ekarte ederek tahta geçti. Doğu Jin Hanedanı generali Huan Wen, dokuz yıl sonra buraya bir sefer gerçekleştirerek bölgeyi geri aldı¹⁰⁴.

Tabgaçların Kuzey Wei Hanedanlığı zamanında Chang-an bölgesi ele geçirildi ve böylece civardaki Di ve Qianglar Tabgaçların himayesine girdiler¹⁰⁵.

Zamanla Kuzey Wei Hanedanlığı dağılıp ardılı olan siyasi güçler birbirleri ve Göktürk Kağanlığı ile mücadele ederlerken, batılarında yeni bir güç sessizce yayılmaya ve kuvvetlenmeye başlıyordu. Bu yeni güç Çin

¹⁰³ Terry F. Kleeman, bu devleti kuran ailenin Di kavminden gelmediğini, aslen Di kavminin yaşadığı bölgelerden geldiği için böyle zannedildiğini öne sürer. Kleeman, "a.g.m.", s.145-146.

¹⁰⁴ Ulrich Theobald, Chinese History - Cheng-Han Dynasty 成漢", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-chenghan.html>, (Erişim Tarihi 22.11.2021.)

¹⁰⁵ Baykuzu, *a.g.t.*, s.19; Balcı, *a.g.e.*, s.119.

kaynaklarında Tu-fan, Orhun Yazıtları'ndaTöpöt, Arap kaynaklarında Tubbat ve Tepet olarak anılan Tibet İmparatorluğu'dur¹⁰⁶.

İKİNCİ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU, ON-OKLAR VE TÜRGİŞ KAĞANLIĞI İLE İLİŞKİLERİ

Bu döneme kadar komşuları tarafından bölgesel bir güç olarak görülen Tibetliler imparatorluk dönemine geldiğindenihayet bir süper güç olarak tanınmaya başladılar. Tibet İmparatorluğu'nun sınırları Bengal Körfezi'nden Tarım Havzası'na kadar uzanıyordu. İmparatorluğun kurucu unsuru Yarlung hanedanının kökeni hakkındakaynaklar birbiriyle çelişen bilgiler vermektedir.

2.1.Tibet İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Coğrafi koşullar sebebiyle Eski Çağ'dan Orta Çağ'ın başlangıcına kadar olan süreçte Tibet Platosu'ndaki siyasi olaylar hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Çince kaynaklarancak Tibet'in dış dünyaya açılmaya başladığı tarihlerde bize Tibet İmparatorluğu hakkında bilgi vermeye başlamıştır. Tibetlilerin yazmış olduğu Budist tarihler ise dönemle ilgili daha çok efsanevi bilgiler sunmaktadır.

2.1.1. Tibet İmparatorlarının Kökeni Problemi

Çince kaynaklar Tibet imparatorlarının kökeni hakkında iki ayrı rivayet öne sürmektedir. Bunlardan ilkinine göre; Güney Liang Devleti hükümdarı Tu-fa Li-lu-gu'nun Fan-ni adında bir oğlu vardı. Bu çocuk, yaşının küçüklüğünden dolayı tahta geçemedi. Onun yerine abisiGüney Liang

¹⁰⁶Hoffman, "a.g.m.", s.507, Huang, *a.g.t.*, s.1-2.

Devleti'nin başına geçerken, kendisi An-xi bölgesine general olarak atandı. Daha sonrabu devlet Batı Qin Devleti tarafından yıkılınca, Fan-ni halkı ile birlikte Kuzey Liang hükümdarı Ju-qu Meng-xun'asığındı. Ju-qu Meng-xun onu Ling-sun Valisi olarak görevlendirdi. Ancak bir süre sonra Ju-qu Meng-xun da Tabgaçlara yenildi. Bu gelişme sonucunda Fan-ni yeniden halkını toplayıp batıya, Qing-hai Eyaleti'nin de ötesine geçip Qiang ülkesine yani Tibet Platosu'na vardı.Buradaki bütün Qiangları hâkimiyetine aldı. Merhametli yönetimi halkın Fan-ni'ye karşı sempatisini arttırdı ve devletin adı, hanedanın ismini alarak “Tu-fa” olarak anılmaya başlandı. Daha sonraki süreçte ise bu ad Tu-fan'a evrildi. Hanedanın adı ise "Su-bo Ye" olarak değiştirildi. Kaynaklarınbu konu hakkındabir diğer rivayeti ise şöyledir:GünümüzGansu Eyaleti'nin batısında yer alanve bir nehrin kenarında yaşayan halkın beyi He-di Bo-si Ye diğer Qiangları istila etti. Ardılları Fan ile Fa sesinin zamanla değişiminden ötürü devletin adını Tu-fan koydular ve hanedanın adını "Bo-su Ye" olarak belirlediler¹⁰⁷. Çin kaynaklarında yer alan bu rivayetlerin yanısıra Tibet İmparatorluğu hanedanlığının kökeninin Tabgaç ve Hun karışımı olduğu ileri sürülen görüşlerde bulunmaktadır¹⁰⁸.

Hanedanlığın kökenine dair Tibetçe kaynakların verdiği bilgiler ise daha karışıktır. Tibetli bir Budist tarihçisi olan Bu-ston'un eserinde ilk imparatorun kökeninin Hindistan'da Kosala Kralı Prasejanit'in beşinci nesline veya Kral Bimbisara'nın beşinci en küçük ve zayıf oğlundan geldiğine dair iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerin dışında bulunan başka bir rivayete göre ise; Vatsa Kralı Udayana, çocuklarından birinin göz kapaklarının aşırı sarktığını ve parmaklarının bir tür ağ ile yapışık olduğunu görünce onu bir kutuya koyup Ganj Nehri'ne bırakmıştı. Daha sonra köylülerden biri çocuğu bulup yetiştirdi. Çocuk büyüdüğünde köylü babasının onu nasıl bulduğu hikâyesini öğrenince Himalayalar'a kaçtı. Bu genç Tibet'e gelince onu gören Bön rahipleri bu şahsın bir tanrı olduğunu iddia ettiler. Halk onun kim oluşunu sorunca o kendisini "ulu olan" diye tanıtmış ve kökenini sorduklarında ise parmağı ile göğü göstermiştir.

¹⁰⁷ Huang, *a.g.t.*, s.5-6.

¹⁰⁸ Hoffmann, *a.g.t.*, s.502

Sonrasında Bön rahipleri dört kişinin taşıdığı tahtadan bir taht hazırlayıp bu kişiyi efendileri ilan ettiler. Na-thi tsen-po yani "Boyunda taşınan ulu olan" unvanı verilen bu kişi Tibet'in ilk kralı oldu¹⁰⁹.

Bir Budist tarih eseri olan *Mavi Yıllıklar'da* Tibet'in ilk kralı gNa-khri btsan-po olarak tanıtılmış ve kökeni Bu-ston'un aktardığı ile bağlantılı olarak Kuzey Hindistan'a dayandırılmıştır¹¹⁰. Budizm'in Tibet Plato'sunda yayılmaya başladığı ilk zamanlarda, kraliyet ailesinin mezar yazıtlarında kökenin başka bir kişiye dayandırıldığı görülmektedir. Tibetlilerin eski dini olarak kabul edilen Bön dininin metinlerinde ve Tibet imparatorlarının yazıtlarında ilk kralın gökten gelen O-lde Spu-rgyal isimli bir kişi olduğu iddia edilmektedir. Nitekim bu kişiye Tang Hanedanlığı ile Tibet İmparatorluğu arasında yapılan bir antlaşmada atıfta bulunulmuştur¹¹¹. Ek olarak Yarlung Hanedanlığı kendilerini Tibet'in, Tibetçe hâli olan "Böd" olarak değil, "Spu Kralları" unvanı ile adlandırmışlardır. Güneydoğu Tibet bölgesinde kurulan imparatorluk daha sonra Rtsan-Bod (Orta Tibet) adı verilen bölgeyi de ele geçirmiştir¹¹².

Sonuç olarak, bahsi geçen kaynaklar Tibet imparatorlarının kökeni hakkında birbiri ile çelişkili bilgiler vermektedir. Bu noktada Tibet imparatorlarının Tibetlilerin içinden çıkan bir aile olmadığı, başka bir deyişle yabancı bir soyun mensubu olabilecekleri sonucu çıkarılabilir. Bir ihtimal bu imparatorların yerel soylu oldukları ama halk üzerindeki meşruiyetleri için kendilerini daha farklı veya daha üst bir soya bağladıkları da düşünülebilir. Kısaca hanedanın kökeni meselesi kaynakların birbiriyle çeliştiği ve tartışmalı bir meseledir.

2.1.2. Tibet İmparatorluğu Öncesinde Tibet Platosu'ndaki Siyasi Yapılar

¹⁰⁹ Bu-ston, *The History of Buddhism in India And Tibet*, çev. E. Obermiller, Delhi: Sri Satrugu Publications, 1986, s.181-182

¹¹⁰ 'Gos lo-tsa-ba gZon-nu-dpal, *The Blue Annals (Parts 1 & 2)*, çev. George N. Roerich, Delhi: Shri Jaindera Press, 1949, s.34-35.

¹¹¹ Huei, *a.g.t.*, s.4.; Guiseppe Tucci, *Tombs Of The Tibetan Kings*, Roma : Istiuto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1950, s.36-37.; *Mavi Yıllıklar'a* göre; bu kişi hakkında ilk kraldan ziyade sadece efsanevi krallardan biri olduğu kaydedilmektedir. 'Gos lo-tsa-ba gZon-nu-dpal, *a.g.e.*, s.36.; Beşinci Dalay Lama'nın yazdığı eserde ise Budist ve Bön kayıtlarındaki bu iki liderin aynı kişi olduğu belirtilmektedir. Guiseppe Tucci, *Tibetan Painted Scrolls*, C: 2, Roma: La Liberia Della Stata, 1949, s.733.

¹¹² Beckwith, *a.g.e.*, s.8.

Budist tarihler Tibet Platosu'ndaki siyasi olayları en başından efsaneleştirerek aktarmaktadır. Bu-ston'a göre Tibetlilerin ikişeytan ve Yakşa kabilesi tarafından zulüm görüyorlardı¹¹³. *Mavi Yıllıklar'da* da bu sayı verilmiştir. Ayrıca henüz bu prensliklerin hiçbirinde Budizm'in yani "Öğreti"nin yayılma çabası olmadığı belirtilmektedir¹¹⁴. Ayrıca bu krallıkların sayısının yirmibeş veya kırka kadar çıktığından dahi bahsedilir¹¹⁵. Hangi taraftaki bilgilere bakarsak bakalım, kesin olan şudur ki Tibet Platosu çeşitli siyasi oluşumlar tarafından paylaşılmış bir durumdadır.

Tibet Platosu'nun kuzeydoğu kısmında yaşayan Tu-yu-hunlar, şüphesiz Tibet İmparatorluğu öncesi dış dünya ile en fazla ilişkide bulunansiyasi yapılardan biriydi. Devletin yönetici kesimi Xian-beilere mensup olan Mu-rong kabilesinden geliyordu. M.S.2.yüzyıl dolaylarında gücünden söz ettirmeye başlayan Tu-yu-hunlar M.S.3.yüzyılda belirgin bir güç oldular. Tibet Platosu'na gelişleri aktarılanlara göre bir anlaşmazlıktan doğmuştur. M.S. 281 yılında She-gui adındaki bey Liao-dong bölgesine gelmiştir.Sözü geçen bey, M.S.283 yılında vefat edince devletin başına iki oğlundan küçük olanı geçti. Büyük olan ise devlette çatışma olmasını önlemek amacıyla batıya göç etmeye karar verdi. 283-289 yılları arasında olduğu düşünülen bu göçler sonucunda Karanlık Dağlardan geçip Fu-han bölgesine ulaştı. Sonrasında bugünkü Gansu bölgesinden Si-chuan bölgesine kadar olan yerleri ele geçirip buradaki Di ve Qiang kavimlerini hâkimiyetleri altına aldılar. Tu-yu-hunlartarih sahnesinde bulundukları süre boyunca çevresindeki unsurlarla küçük çatışmalar yaşasalar da genellikle komşularıyla iyi ilişkiler kurdular¹¹⁶.

Batı Tibet bölgesinde ise Tibetlilerin Zhang-zhung adı verdikleri bir devlet bulunmaktaydı. Siyasi nüfuzları Batı Tibet bölgesinden Orta Tibet'e kadar uzanıyordu.Buhalk hem imparatorluk öncesi hem de imparatorluk

¹¹³ Hint Mitolojisinde hazineleri koruyan ruhani varlık. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/yaksha> (Erişim Tarihi : 20.12.2020) : Bu-ston, *a.g.e.*, s.181.

¹¹⁴ 'Gos lo-tsa-ba gZon-nu-dpal, *a.g.e.*, s.35.

¹¹⁵ Stein, *a.g.e.*, s.47.

¹¹⁶ Gülhan Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, İstanbul: Gece Kitaplığı, 2016, s.9-13 ; Ulrich Theobald, "Tuyuhun 吐谷渾", <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/tuyuhun.html> (Erişim Tarihi 21.12.2020). ; Huang, *a.g.t.*, s.28-31.

dönemi için Yarlung Hanedanı'nın en büyük rakibiydi¹¹⁷. Bu devletin Kuzey ve Batı Tibet bölgesindeki kabilelerin bir konfederasyonu olduğu düşünülmektedir¹¹⁸. Zhang-zhung halkının ve devletinin tek bir kimlikten çok Asya Hun Devleti gibi farklı kavimlerden oluşan bir konfederasyon olduğu düşünülmektedir. Zhang-zhunglarla ilgili ilginç bir bilgi ise tanrılarının birinin Türkistan yani Drugu bölgesinde doğmuş olmasıdır¹¹⁹. Çinliler bu halkı Yang Tong olarak kaydetmektedirler. Onları Büyük ve Küçük Yang Tong olarak ayırmışlardır. Küçük Yang Tongların başkent Chang-an'dan 1000 li uzaklıkta olduklarını, Büyük Yang Tongların isedoğuda Tibet, kuzeyde Hotan ve batıda Küçük Yang Tonglar ile çevrelenen bölgede yaşadıkları belirtilmiştir. Ek olarak 80 ila 90.000 civarında askerlerinin bulunduğu ve ölü gömme adetlerinden de bahsedilmektedir¹²⁰. Tibet İmparatorluğu döneminde özellikle isyan dönemlerinde kendilerinden sıklıkla söz ettirmişlerdir.

Bunun dışında Tibet bölgesindeki başka bir siyasi güç ise "Kadınlar Ülkesi"ydi. Bunlar Qiang kökenli ve anaerik kültüre mensup bir devlettir. Bu dönemdeki kaynaklar birçok "Kadın Ülkesi"nden bahsederken Tibet bölgesindeki kadın ülkesi için "Doğudaki Kadın Ülkesi" ifadesi kullanılmaktadır. Bu ülkenin konumu bugünkü Tibet Platosu'nun batı taraflarıdır ve ülke genişliği doğudan batıya dokuz günlük bir yolculuğu süresine tekabül etmektedir. Ülkede 80 kasaba ve 40.000 kişilik nüfusları vardı ancak nüfusun çeyreği silah kullanabilecek durumdadır. Tahtta ve bürokraside de önemli konumlarda kadınlar vardı, erkekler sadece çiftçilik işlerinde ve savaşta faaliyet sürdürebiliyorlardı. Hem Tang hem de Tibet İmparatorluğu ile kurdukları ilişkiler dolayısıyla Çinliler tarafından "İki Yüzlü Qianglar" olarak anılmışlardır¹²¹.

¹¹⁷ Hoffman, a.g.m., s.504.

¹¹⁸ Siegbert Hummel, *On Zhang Zhung*, çev. Guido Vogliotti, New Delhi: Indraprastha Press, 2000, s.1.

¹¹⁹ Vincent, a.g.e., s.79, 228.

¹²⁰ Christopher I. Beckwith, "On Zhang-Zhung and Bon", https://www.academia.edu/7859273/ON_ZHANGZHUNG_AND_BON (Erişim Tarihi, 22.12.2020) s.164.

¹²¹ Jennifer W. Jay, "Imagining Matriarchy: "Kingdoms of Women" in Tang China", *Journal of the American Oriental Society*, C : 116, 1996, s.224 ; Huang , a.g.t., s.9.

Çince kaynaklarda Tibet imparatorlarının kaydedilmesi Sui Hanedanlığı zamanına dayanır. Bundan önceki siyasi süreci ise sadece Tibet kaynaklarından öğrenilmektedir. Bu kaynaklar, genelde ilk Tibet imparatorlarından yarı-tanrısal varlıklar olarak bahsetmektedir. Bu ilk imparatorlar yukarıda bahsettiğimiz O-lde Spu-rgyal'daki gibi bir ip yoluyla gökten geliyorlardı. Veliahtları ata binmeyi öğrendiği zaman ise bu geldikleri iple geri dönüyorlar ve bu yolla dünyayı terk ettikleri anlaşıyordu¹²². İlk imparatorlardan sonra Tibet Budist tarihlerine göre Tibet'in bölündüğü ve altın çağın sona erdiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca bazı tarım icatları, tarım teknikleri ve maden işlemeciliğinin bu dönemdeki imparatorların vezirleri tarafından geliştirildiği belirtilir¹²³.

2.1.3. İmparatorluk Öncesinde Yarlung Hanedanlığı

Tibet Budist tarihleri Tibet İmparatorluğu öncesinden bahsederken tarihi süreci mitolojik unsurlara dayandırmıştır. Ayrıca Srong-brtsan sgam-po öncesi dönem ile ilgili siyasi bilgilerden çok genel olarak yukarıda değindiğimiz efsaneler kaydedilmiştir. Srong-brtsan sgam-po dönemi öncesi ile ilgili en önemli gelişmeler: Bön dininin yerleşmesi, Budizm'in Tibet topraklarında keşfedilmesi ve Tibet'in dış dünyaya açılma girişimleri idi.

Budist tarihlerde Bön dininin Tibet'te ne zaman kabul edildiği konusu tartışmalıdır. Kimi kaynaklar daha yarı-efsanevi Tibet imparatorundan beridir bu dinin Tibet Platosu'nda olduğunu belirtirken, kimisi ise Bön dininin çok sonraları buraya nüfuz ettiğini iddiasındadır¹²⁴. İlk görüş Tibet Budist tarihleri ile bağdaşmaktadır. Bu-ston'un eserinde Tibet imparatorunu Tibet'te karşılayan ve tahtadan bir tahta oturtan Bön rahipleri olmuştur. Ayrıca Budist tarihi bSod-nams'ın eserinde bu dinin ilk Tibet imparatorunun platoya gelmeden önce de bölgedeki varlığı belirtilmektedir. Ayrıca aynı eserde bu dini kuran kişinin İran menşeli olduğundan

¹²² Hoffman, "a.g.m.", s.500 ; Stein, *a.g.e.*, s.48.

¹²³ Stein, *a.g.e.*, s.50.

¹²⁴ Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006, s.153.

bahsedilmektedir¹²⁵. Alfred Stein ise Tibet'in önceki dininin Bön olmadığını, fakat Eski Tibet'te örgütlü bir yapısı olan ilk din olduğunu savunmaktadır¹²⁶. Bütün bu görüş ve tartışmaların dışında Bön dini Tibet İmparatorluğu tarihi boyunca Tibet'te Budizm'in yayılma sürecindeki en büyük rakibi olmuştur.

Tibetlilerin yazdıkları Budist tarihleri, Budizm'in Tibet'te ilk görüldüğü zamanın Lha tho tho ri gnyan btsan döneminde olduğu hususunda hemfikirdir. Efsaneye göre, kraldaha 16 yaşında ve yaz sarayındayken gökten önüne üç tane sutra düştü. Bunları sarayına alıp yerleştirdiği akşam rüyasında kendisinden beş nesil sonrasında bu emanetlerin manası ve derinliğinin anlaşılacağı müjdelendi¹²⁷.

Yarlung Hanedanlığı'nın Tibet Platosu'nda yayılması Stagbu sna-gzigs ve oğlu gNamri strong-brtsan döneminde başlanmıştır. Stagbu sna-gzigs Güney Tibet'te Brahmaputra Nehri'nin kuzeyinde çiftçilikle geçinen bir kavmin lideriydi. Kendisi Naspo bölgesini Zhang-zhungların vassalı olarak idare ediyordu. Küçük bir bölgenin hükümdarı olmasına rağmen uzak bölgelerdeki yöneticilerle de bağlantıları vardı¹²⁸. O sıralarda Zhang-zhung hükümdarının vassalı Zing-po rje ve altındaki "bakan" unvanlı beyleri halkına iyi davranmıyorlardı. Bunun sonucunda bir grup komplocu Stagbu sna-gzigs ile işbirliği yapmak için teklifte bulundular. Bu grup Stagbu sna-gzigs ile durumdan yararlanıp Zhang-zhung hükümdarının vassalı Zing-po rje'yi indirme konusunda anlaştılar. Ancak Stagbu sna-gzigs kısa bir süre sonra öldü. Yerine geçen oğlu gNamri strong-brtsan bu planı komplocuların kendisi ve kardeşlerine bağlılık yemini karşılığında sürdüreceği şartını koştı. Böylece Tibet İmparatorluğu'nun siyasi olarak birleşmesi bir yeminle başladı. Bu komplocular veya "beyler", asla imparator "btsan-po"ya ihanet etmeyecekleri ve her zaman cesur olacaklarına dair yeminde bulundular. Bu yeminin sonrasında oluşan ittifak sonucunda Zing-po rje yenildi ve oğlu

¹²⁵ bSod-nams-rgyal-mtshan, *The Clear Mirror: A Tradition Account of Tibet's Golden Age*, çev. McThomas Taylor, Lama Choedak Yuthok, New York: Snow Lion Publications, 1996, s.85 Ayrıca bir başka Budist tarihinde Bön dininin Spu-rgyal döneminde geldiği belirtilir. bSod-nams-rgyal-mtshan, *The Mirror Illuminating, The Royal Genealogies: An Annotated Translation of the XIVth Century Tibetan Chronicle: rGyal-rabs gsal-ba'i me-long*, çev. Per K. Sørensen, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994, s.144-145.

¹²⁶ Stein, *a.g.e.*, s.229.

¹²⁷ Bu-ston, *a.g.e.*, s.183.

¹²⁸ Beckwith, *a.g.e.*, 1987, s.13-14.

Türkistan'a kaçtı. gNamri srong-brtsan sonrasında bu yayılcılığı sürdürerek Zhang-zhungların bir başka vassalını yendi ve Orta Tibet bölgesini ele geçirdi¹²⁹. bSod-nams'ın Budist tarihine göre; gNamri srong-brtsan Türklerle savaşmış ve hâkimiyeti altına almıştı. Bu hâkimiyetin nasıl ve ne kadar sürdüğü ile ilgili bilgiler sözü geçen kaynakta belirtilmemiştir¹³⁰. Bu yapılan siyasi hamle sonucu Zhang-zhungların bir bölümü ve Tu-yu-hunlardışındaki Tibetli kavimlerin bütünü gNamri srong-brtsan'ın himayesine girdi. Kendisinin döneminde, 607-608 yıllarında, Çin'e ilk defa elçilik heyeti gönderildi. Tu-yu-hunlar, bulundukları coğrafi konum sebebiyle Çin'in batı bölgeleri, Tibet'in ise kuzeydoğu ticaret yollarını kesiyorlardı. gNamri srong-brtsan'ın ticaret ve iyi ilişkiler maskadıyla gönderdiği bu heyeti Sui Hanedanlığı imparatoru Yang olumlu bir yanıt vermeden geri gönderdi. Her iki liderin 618 yılındaki ölümünden sonra ardında bıraktıkları karışık siyasi ortamdan dolayı Tibet ile Çin ilişkileri bir süreliğine sekteye uğradı¹³¹. gNamri srong-brtsan zehirlenerek öldürülmüştü. Bu beklenmedik ölüm imparatorluğun dört bir yanında isyanlara neden oldu. İsyanlar nedeniyle Zhang-zhunglar fırsattan istifade edip düşmancıl tavırlar sergilemeye başladılar.

2.2. Tibet'in Yükselişi ve Srong-Brtsan Sgam-po Dönemi(641-650)

Bu hükümdarın doğumu, bSod-nams'ın Budist tarihinde efsaneleştirilerek anlatılmıştır. Efsaneye göre merhamet Boddhisatvası Avalokiteśvara gökyüzünden yere ışıklar yansıttı. Bu ışıklardan biri Nepal'e, biri Çin'e, diğer ikisi ise Tibet'e yansıdı. Nepal'e yansıyan Prenses khri-btsun'un, Çin'e yansıyan Prenses Wen-zheng Gong-zhu'nun doğmasına sebep oldu. Tibet diyarına sızrayan iki ışıktan birisi vahşiliği bastıracak bir özü, diğeri ise imparator Srong-brtsan sgam-po'nun doğmasına sebep oldu. Aynı kaynağa göre 617 yılında doğmuş olan Srong-brtsan sgam-po, tahta

¹²⁹ Beckwith, *a.g.e.*, 1987, s.15-16. G. Uray bu kaçılan yerin Türkistan'dan ziyade herhangi bir kuzey ülkesi olabileceğini savunur. G. Uray, "The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia", *The History of Tibet: The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty*, ed. Alex McKay, C: 1, New York: Routledge Curzon, 2003, s.123.

¹³⁰ Beckwith, *a.g.e.*, s.109. ; bSod-nams-rgyal-mtshan, *a.g.e.*, s.153.

¹³¹ Beckwith, *a.g.e.*, s.19.

babasının zehirlenerek öldürülmesi sonucu 13 yaşında geçti¹³². Babasının ani ölümü sonrasında ülke içinde ciddi çekişmeler yaşanıyordu.

2.2.1. Tibet Platosu'nda Siyasi Birliğin Tesisi

Bu karmaşık dönemde Srong-brtsan sgam-po'nun en büyük destekçisi babasının döneminde vezirlik yapmış olan Myang Mang-po-rje Zhang-snangidi. O, Tibetsınırının kuzey-doğusunda isyan eden Sum-pa kavmini yenmişti. Ama Tibet yıllıklarına göre sonradan sadakatsizce davranmaya başlayınca, halk ona sırt çevirdi. En sonunda yargılanarak ölümüne mahkûm edildi, hizmetleri karşılığında verilen kalesi ise yıktırıldı¹³³. Sonrasında Srong-brtsan sgam-po Tibet Platosu'ndaki en büyük güç olan Zhang-zhungları bir entrika sonucuhâkimiyeti altına aldı. Bu entrika planının özü bir evlilik antlaşmasıdır. Srong-brtsan sgam-po, kız kardeşi Sad mar-kar ile Zhang-zhung kralı Lig-myi rhya'yı evlendirme yolundayken, Zhang-zhung kralına tuzak hazırlayıp öldürttü¹³⁴. Bu hareketin sonucunda Tu-yu-hunların hâkimi olduğu Kokonor bölgesi dışında bütün Tibet Platosu'nu ele geçirdi. Tu-yu-hunların hâkimiyeti ise bir anlaşmazlıktan sonra gerçekleşti. Bu anlaşmazlık aynı zamanda Çin ile olan ilk politik sorunu da beraberinde getirdi.

O dönemde bir siyasi varlığın gücünü sürdürebilmesi için bir noktaya kadar Çin ile iyi ilişkiler sürdürmesi gerekiyordu. Siyasal bir gücün desteği ve ticaretin gelişimi sebepler arasında sayılabilir. O zamanlar bu ilişkileri geliştirmedeki en geçerli yöntemlerden biri ise evlilik antlaşmasıydı. Çin'in o dönemki komşularının çoğu yönetimde bulunan Çin hanedanlıklarından bir prenses talep ediyordu. Tibet imparatoru Srong-brtsan sgam-po bu sebeplerden ötürü 634 yılında Tang sarayına bir Çin prensesi ile evlilik isteğini iletti. Ancak bu istek reddedildi. Tibetli elçi ise Srong-brtsan sgam-po'ya bu anlaşmanın bozulmasına Tu-yu-hun elçilik heyetinin vesile olduklarını söyledi. Srong-brtsan sgam-po bu hareketin üzerine Tu-yu-

¹³² bSod-nams-rgyal-mtshan, *The Clear Mirror*, s.95-97 ; Hoffman, a.g.m., s.507. Bu yukarıdaki doğum tarihi, araştırma eserlerinde gösterilen tahta geçiş tarihi ile(619-620) çok yakın olduğundan bu kaynakta yazılan tartışmaya açıktır. Alfred Stein eserinde doğumunun 557 yılında olduğunu belirtmektedir. Stein, a.g.e., s.52

¹³³ Brandon Dotson, *The Old Tibetan Annals: An Annotated Translation of Tibet's First History*, Viyana: Österreichische Akademie Der Wissenschaften, 2009, s.81.

¹³⁴ Beckwith, a.g.e.,1987, s.20 ; Dotson, a.g.e., s.82.

hunlarüzerine bir sefere çıkaraktopraklarını ele geçirdi. Tu-yu-hunların bir kısmı Tang Hanedanlığı topraklarına, bir kısmı ise kuzeye kaçtı.Bunun sonucunda günümüzdeki Qing-hai eyaletini de ele geçirerek bütün Tibet Platosu'nu bir araya getirdi. Srong-brtsan sgam-po bütün Tibet Platosu'nu ele geçirip Tu-yu- hunları yendikten sonra gözünü Çin'e dikti. 638 yılında 200.000 askeri ile Tang sınırına girdi, Tang prensesi ile evlilik talebinde bulundu. Ayrıca bu teklifinin reddi durumunda Çin'in içlerine saldıracağını ilan etti. Song-zhou'dan kendisine gönderilen bir Tang kuvvetini mağlup etti ve ayrıca Tang Hanedanlığı'na bağlı bir Qiang boyunun isyanına sebep oldu. Bölgede on gün kadar kaldılar ve bu esnada Tang kuvvetleri Tibet karargâhınabir baskın düzenlediler. Tibetliler küçük bir yenilgi aldıkları sıradaSrong-brtsan sgam-po tekrar bir mektup gönderip hareketleri için özür diledi.AyrıcaÇinli prensesle evlenmek istediğini yineledi. Bu sefer talebi Tang sarayı tarafından kabul edildi¹³⁵.

Tibet yıllıklarında adı Mung-chang kong-jo, Çin kayıtlarında ise Wen-zheng Gong-zhu olarak geçen Çinli prenses Tibet veziri mGar sTong-rtzan tarafından 642 yılında Tibet'e getirildi¹³⁶. Bunun dışındaSrong-brtsan sgam-po, siyasi gücünü arttırmak için Tang Hanedanlığı'nın yanı sıra, yendiği Zhang-zhunglarla, Nepallilerle ve ayrıca Kokonor bölgesinin yerli halklarından Tangutlarla evlilik antlaşmalarında bulundu¹³⁷. Bu prenseslerden özellikle Çin prensesi ve Nepal prensesi Khri-btsun Tibet'in kültürel tarihinde büyük gelişmelerin öncüleri arasındagörülmektedirler. Tibet tarihinde bu hükümdar siyasi genişlemesi ve zaferlerinden çok Tibet'e getirdiği kültürel yeniliklerle bilinmektedir. Bu yenilikler sonraki Tibet tarihinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlendi.

2.2.2. Tibet Alfabesinin Gelişimi ve Diğer Kültürel Yenilikler

Tibet Budist tarihleri Srong-brtsan sgam-po'nun siyasi faaliyetlerinden çok dönemindeki kültürel ve dini gelişmelere yer vermektedir. Bunlardan en

¹³⁵ Tibet yıllıklarında bu hadisede bir yenilgiden bahsedilmez, sadece bir sefer yapıldığını ve Tu-yu-hunlar ile Çinlilerin haraç verdikleri kaydedilir. Dotson, *a.g.e.*, s.81 ; Huang, *a.g.t.*, s.19-22.

¹³⁶ Bu prensesin adı Bu-ston adlı eserde O-cho, dönemin Tang İmparatoru Tai-zong'un adı ise Sen-ge tsen-po olarak geçer. Dotson, *a.g.e.*, s.82. ; Bu-ston, *a.g.e.*, s.184.

¹³⁷ Hoffmann, *a.g.m.*, s.508-509.

önemlilerinden biri Tibet yazısının oluşturulması ve geliştirilmesiydi. Yazının geliştirilmesinin nedeni devlet içinde bürokrasiyi oluşturmak ve kültürel yönden ilerlemenin sağlanmak istenmesiydi. Budist tarihleri ise bu gelişmenin nedenini hükümdar Lha to-to ri'ye gönderilen emanetlere bağlamaktadır. Bu dönemde Tibetlilerin kendilerine has bir yazısı olmadığından bu emanetlerin ve sutraların çevirisi yapılamıyordu. Bu yüzden Srong-brtsan sgam-po 16 kişilik bir öğrenci grubunu Tibetlilere göre bir yazım tarzı bulup geliştirmek amacıyla Hindistan'a gönderdi. Bu gruptan sadece Thon-mi Anu-i bu Sambhota Tibetlilere uygun bir alfabe geliştirdi. Keşmir bölgesindeki Gupta alfabesinden yararlanılıp geliştirilen bu alfabenin Tibet dilinin kurallarına göre düzenlenmesi için sekiz kitap yazdı. Alfabe gelişiminden sonra Srong-brtsan sgam-po 10 maddelik bir anayasa hazırladı. Tibet yazısının geliştirilmesiyle beraber Tibet İmparatorluğu çok milletli bir bürokrasi oluşturdu¹³⁸. Buna ek olarak Srong-brtsan sgam-po'nun Çinli ve Nepalli eşlerinin teşvikleriyle beraber Budist rahipler Tibet bölgesine geldikten sonra Tibet'te Budizm yayılmaya başladı. İmparatorun, Çinli eşi için inşa ettirdiği Ra-sa şehri sonradan isim değiştirilerek Tibet'in dini ve siyasi başkenti Lhasa şehri haline geldi. Burada Budist mabetleri inşa ettirdi ve çeşitli ülkelerdeki aydınların Tibet'e gelmelerini teşvik etti¹³⁹. Srong-brtsan sgam-po, ardında dünyaya kendisini tanıtmayı başarabilen ve tek bir güç altında birleşen güçlü bir Tibet bıraktı.

2.3. “Naipier Dönemi” ve Tibet İmparatorluğu’nun Türklerle İlişkileri

Srong-brtsan sgam-po M.S. 650 yılında 82 yaşındayken öldü. Velihtı küçük yaşta olduğundan yerine başvezir mGar sTong-rtzan ülkeyi naip olarak yönetti. Kendisinin devleti idare ettiği dönem, Çin-Tibet rekabetinin başladığı bir dönemdi. Tibetlilerin Orta Asya bölgesinde nüfuzlanma teşebbüsleri, Çin ile Tibet'i karşı karşıya getirdi.

Srong-brtsan sgam-po'nun Tu-yu-hunları himayesine almasıyla bazı Tu-yu-hun grupları bölgeden kaçmıştı. Bu olay sonrasında Tu-yu-hun yöneticisi

¹³⁸ Bu-ston, *a.g.e.*, s.183-184. ; Hoffman, *a.g.m.*, s.509. ; Roux, *a.g.e.*, s.155.

¹³⁹ Hoffman, *a.g.m.*, s.509. ; Bu-ston'un eserinde Lhasa şehrinin kendisi değil torunu zamanında inşa edildiği kaydedilir. Bu-ston, *a.g.e.*, s. 185.

Nuo He-bo Kağan Çinli bir prensesle evlenme antlaşması yapmıştı¹⁴⁰. Sonrasında ülkesindeki bakanlardan birinin kendisine karşı komplo kurma teşebbüsü Tu-yu-hunların ülkesini karıştırdı. Söz konusu bakan Tu-yu-hun prensesini Tibet tarafına kaçırmak istedi ancak başarısız olmuştu. Üstelik Tibetliler Çin ile başka bir evlilik antlaşması isteyip, isteklerinin reddedilmesi sonucu birbiri ile savaşa girdiler. Tu-yu-hunların yöneticisi Nuo He-bo Kağan'a karşı komplo kurmaya çalışan ama başarısız olan nazır Su He-gui Tibetlilerin tarafına kaçtı. Ayrıca Su He-gui Tibetlilere Tu-yu-hun sınırlarını ifşa etti. Bunun sonucunda Tibetliler 663 yılında sefere çıkıp Tu-yu-hunları bir kez daha yenip Kokonor civarında yayılmaya başladılar¹⁴¹. Bu yenilgi sonucu Tu-yu-hun kağanı Nuo He-bo Çin topraklarına kaçtı. Üstelik eski topraklarına geri dönmeleri için Çin imparatorundan yardım istedi. Çin imparatoru Gao-zong bu yardım teklifini kabul etti. Çinli kuvvetler ile Tu-yu-hun kuvvetleri Tibet sınırına girdiler. Ancak Çinli generaller arasındaki anlaşmazlık Çin ordusunun büyük bir yenilgiye uğramasına neden oldu. Bu yenilgi sonucu Tu-yu-hunlar ülkelerine bir daha dönemadılar ve bunun sonucunda Tibetliler Kokonor bölgesinde kalıcı hale geldiler. Bu savaşın sonrasında Tu-yu-hunlar Kokonor'a yakın bir bölgede yerleştirildiler. Ancak Tibetliler burayı da ele geçirdikten sonra Sarı Irmak bölgesine yerleştirildiler ve Çinliler içinde eriyerek tarih sahnesinden çekildiler. Sadece Tibet tarafında kalan Tu-yu-hun kitlesi varlık gösterebilmiştir¹⁴².

2.3.1. Tibet İmparatorluğu, On-Ok Boyları ve Göktürkler

Tang Hanedanlığı'nın Tibet ile ilk olarak büyük çaplı savaşı Tarım Havzası'ndaki nüfuz savaşları üzerine oldu. Tarım Havzası bölgesinde nüfuz sahibi olmak buradaki yerel güçlerin desteğini alabilmekten geçiyordu. Tibet'in de Çin ile olan büyük çaplı savaşı bir yerel gücün tarafını

¹⁴⁰ Bir Tibetçe belgede Ma-ga Tho-gon Kağan unvanlı bir kişiden ve bu kişinin Tibetli bir prensesle evlendiğinden bahsedilir. Ek olarak kendisi Tibetli bir prensesin oğludur. Fakat Frederick Williams Thomas bu kişinin Nuo He-bo Kağan olmasına şüpheyle yaklaşır, üstelik Tuyü Hun yöneticisi olma ihtimalini ise boş bırakır. Frederick Williams Thomas, a.g.m., s.60-66 Khri-srong lde-brtsan döneminde de ayrıca Ma-ga tho-gon Kağan adlı biri geçer. Dotson, *a.g.e.*, s.156.

¹⁴¹ Huang , *a.g.t.*, s.38.

¹⁴² Huang , *a.g.t.*, s.39-42.

belirlenmesi ile başladı. On-ok boyları, Batı Göktürk Kağanlığı döneminde tasarlanan bir oluşumdur. M.S. 635 yılında Batı Göktürk kağanı Işbara yeni bir boy düzenlemesine gitti. Bu teşkilatlanmada Tokmak bölgesi üs kabul edildi. Boylar bu merkezin batısına ve doğusuna yerleştirildiler, doğudakilere Duo-lu, batısındakilere ise Nu-shi-bi boyları adı verildi. Böylece On-ok boyları oluştu¹⁴³. Tibet İmparatorluğu'nun Türklerle ilişkilerinin başlangıcını On-ok boyları ile olan münasebetleri teşkil etmektedir. Bütün bu olaylar Çin'in Doğu Göktürk Kağanlığı'nı himayelerine almalarından sonra, Batı Göktürk Kağanlığı'nın topraklarını ele geçirme planlarıyla devam etti.

659 yılında Batı Türklerinde bir boyun başı olan Du-man Erkin Kaşgar'ın ve bir iki Tarım Havzası'ndaki bölgesel gücün yardımı ile Hotan'ı ele geçirdi. Bunun karşılığında Tang Hanedanlığı Su Ding-fang adlı generallerini gönderdi. Bu general aynı yıl içinde buradaki Türk kuvvetlerini yenip bu seferden elde ettiği esirleri Tang başkenti Chang-an'a götürdü. Buradan Kore seferine giderken, Köngül Türkleri, Yan-mianler ve Tibetliler birleşerek Kaşgar'ı ele geçirdiler. Bunun karşılığında Tang Hanedanlığı Zheng Ren-dai adlı bir generali gönderdi. Bu general Könglü Türklerinin doğusundaki birkaç Tegrek boyu ile savaşıp yendi. Böylesine bir harekât bölgedeki bütün Tegreklerini sünen etmesine neden oldu. Tang Hanedanlığı'nın Zheng Ren-dai generalinin komutasında üç kuvvet göndermesiyle Tanrı Dağları havzasında isyan eden Tegrekler 661 yılında yenildiler¹⁴⁴.

Bu sırada Tang komutanı On-ok boylarına yardım isteği göndermişti. Yardım isteğini gönderen Çinli komutan Sui Hai-zheng, iki On-ok yöneticisinden biri olan Xing-xi-wang'ın topraklarına girdi. Bu esnada Xing-xi-wang ile geçimsizlik yaşayan diğer On-ok yöneticisi Ji Wang-jue Çinli komutanı diğer yöneticiye karşı kışkırttı. Çinli komutana Xing-xi-wang'ın isyan çıkaracağını söyleyen Ji Wang-jue, onun öldürülmesini istedi. Çin

¹⁴³ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014, s.223 ; Hayrettin İhsan Erkoç, *Yenisey'den Seyhun'a Türkler : Kırgızlar, Türgişler, Karluklar, Oğuzlar*, İstanbul : Kronik Yayınları, 2021, s.49-50.

¹⁴⁴ Beckwith, *a.g.e.*, s.28-29.

imparatorunun kendisine bol miktarda hediye getirdiği bahanesi ile Xing-xi-wang az bir miktar adamla bu iki komplocunun yanına çağırılıp öldürüldü. Öldürülen yöneticiye sadık olan iki boyu da kaçmaya çalışırken yendikten sonra, Kaşgar'ın güneyinde Tibetlilerin desteklediği Gong-yue kabilesi ile karşılaştılar. Sayıca zayıf olan Sui Hai-zheng, bu kuvvetle savaşmadan geri çekildi. Yöneticilerinin ölmesini üzüntü ile karşılayan On-oklar Ji Wang-jue'nin ölümünden sonra A-shi-na Du-zhi ve Li Zhe-fu isimli yöneticilerin liderliğinde Tibetlilere bağlandılar¹⁴⁵. Bu Tibetlilere büyük güç kazandıracağı gibi Tibet'in Orta Asya'da daha büyük bir rol oynamasına yol açtı. Ayrıca Çinlilerle şiddetli savaflara sebep oldu. Çinlilerle yaşadıkları çatışmaların büyük çoğunluğu Hotan, Kaşgar, Kuça gibi Orta Asya'nın önemli bölgelerinde gerçekleşmiştir.

2.3.2. Tibet İmparatorluğu, Tarım Havzası ve Türgiş İlişkileri

Könglü Türklerinin Tibetlilerle hareket edip Hotan'ı alması, Çinlilerin Tu-yu-hunların ülkelerine geri döndürmeye çalışırken büyük yenilgisi, On-ok boylarının Tibetlilere tabi olması, Tibetlilerin Kokonor ve Tarım Havzası üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Srong-brtsan sgam-po döneminde sağlanan barış imparatorun ölümünden sonra yerini Çin ile savaşa bıraktı. Büyük Vezir mGar sTong-rtsan'ın döneminde belirtilerini gösteren gergin siyasi ortam, oğullarının yönetimi ellerine almasından sonra iyice arttı¹⁴⁶. Oğullarının yönetimi ele almasıyla başlayan Çin-Tibet savaşlarında Tarım Havzası ve Orta Asya şehirleri kilit bir bölge haline geldi. Bu savaşlarda Türkler aktif bir rol üstlendiler.

Tibetlilerin daha önceden Könglü Türkleri ile beraber aldıkları Hotan'ı sonradan tekrar Çinlilere geri kaptırdıklarını belirtmiştik. M.S.665-670 yılları arasında Tibetliler buranın kontrolünü tekrardan sağladılar. Sonrasında M.S. 670 yılında Tibetliler Hotan'ın desteği ile Çin

¹⁴⁵ Huang, *a.g.t.*, s.45-46 ; Beckwith, *a.g.e.*, s.29-30.

¹⁴⁶ Hoffman, makalesinde bu dönemi "Naipier Dönemi" olarak adlandırmıştır. Bu dönemdeki fiili yönetim daha çok Baş Vezir ünvanlı kişilerdeydi. İmparatorun kendi otoritesini sağlayabilmesi ancak Khri-srong lde-brtsan gibi otoriter hükümdarlar döneminde gerçekleşebildi. Gumilev, eserinde bu yönetim zayıflığını Bizans Basileuslarına benzetmiştir. Hoffmann, *a.g.m.*, s.511 ; Gumilev, *a.g.e.*, s.312-313.

kontrolündeki Orta Asya şehirlerine saldırıya geçtiler. Aksu şehri bu ittifak tarafından ele geçirildiancakKaraşehir ve Kuça şehirleri Tibetlilere karşı direniş gösterebildi. Çinliler bu gelişme sonrası bu bölgeden çekildiler ancak 670 yılında bir ordu hazırlayıpbu ittifakı dağıtmak ve Tarım Havzası şehir devletleri üzerindeki hâkimiyetini tekrar kurmak üzere harekete geçtiler. Başlarda Tibetliler karşısında başarı gösterilse de Tibetlilerin ani bir saldırısı sonucunda yenildiler. Bunun ardından Tang Hanedanlığı'nın Tarım Havzası şehir devletleri üzerindeki hâkimiyeti Tibetlilerin eline geçmiş oldu¹⁴⁷.Çinliler, Tarım Havzası'ndaki hâkimiyeti tekrardan ele geçirmeye çalıştılsa da 675 yılında Tibetliler bölgedeki varlıklarını sağlamlaştırdılar¹⁴⁸.

675 yılında mGar sTong-rtsan'ın oğlu başvezir mGar btsan sna ldombu Zhang-zhung bölgesinden asker toplayıp Batı Türkistan bölgesine sefere çıktı. Tibet yıllıklarında akın veya bir askeri sefer olduğundan bahsedilmektedir. Askeri sefer hareketinde aynı zamanda On-ok boylarının desteği de sağlandı. Tibet kaynaklarında sadece bir askeri komutanlığa ait olan kalenin ele geçirildiği söylenirken, sefer bütün Orta Asya bölgesinin ele geçirilmesi ile sonuçlandı. Bu zafer sonucunda Orta Asya üzerinde muğlak kalan gücü kesinleşmiş oldu¹⁴⁹. Çin bu hareket karşısında iki ordu hazırlasa da herhangi bir sefer gerçekleştirmedi. Sonraki dönemlerde Çinliler, Kokonor bölgesinde Tibetlilere karşı saldırıya geçseler de Tibetliler bu saldırılara karşı direniş gösterebildiler. Tibet ve On-oklar arasında gerçekleşen bu ittifakın bozulmasını isteyen Çin sarayı bir komplo tasarladı. Komplonun planlayıcısı Sivil Büro'nun yardımcı görevlisi Pei Xing-jian isimli bir memurdu. Planı uygulamak gayesiyle M.S. 679 senesinde Pei Xing-jian ilen Ni-nie-shi başkentten ayrılıp yola koyuldular. Pei Xing-jian, Batı komutanıyken samimi olduğu bir grup gençle ava çıkmak bahanesiyle asıl amacını gizleyerek Batı Türk topraklarına girdi. Burada Batı Türklerinin Kağanı A-shi-na Du-zhi'yi esir edip Kokonor bölgesinde yapmış olduğu seferler sonucu mahsur kalan Çinli komutan Li Zhe-fu'nun salınmasını

¹⁴⁷Huang, s.47 ; Beckwith, *a.g.e.* ,s.34. ; Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev.Ersel Kayaoğlu, İstanbul : Selenge Yayınları, 2007, s.409.

¹⁴⁸ Beckwith, *a.g.e.*, s.35-36.

¹⁴⁹ Dotson, *a.g.e.*, s.91-92. ; Beckwith, *a.g.e.*, s. 42-43.

sağladı. Ayrıca Batı Türk boy beylerini esir alarak Suyab şehrini ele geçirdiler¹⁵⁰. Bu olaylardan sonra Batı ve Doğu Türklerinin Çin'e karşı isyanları başladı. İlk denemeler başarısız olsa bile Doğu Türklerinin lideri A-shi-na Kutlug'un sonrasında çıkaracağı isyan başarılı oldu ve İltiş Kağan unvanı ile İkinci Göktürk Kağanlığı'nı kurdu¹⁵¹.

M.S. 686 yılında Tibet İmparatorluğu'nun Başveziri mGar Khri-'bring Batı Türkistan'a bir sefer yapılması planını ortaya atmışsa da bu ancak sonraki yıl gerçekleşti. Bu sefer sonucunda Tibetliler Kuça şehrini ele geçirdi ve Başvezir bu bölgede M.S. 689 yılına kadar kaldı. Bu gelişmeler olurken Çin içinde Gao-zong'un ölümü ile boşalan iktidarı eşi Wu Ze-tian doldurdu¹⁵².

Tang Hanedanlığı zamanında İmparator Gao-zong'un sağlığındaiken iktidarda büyük bir gücü olan bu kadın ölümü sonrasında tarihte bir ilki gerçekleştirerek kendisini Çin imparatoru ilan etti ve kendi "Zhou" Hanedanlığını kurdu. Bu İmparatoriçe döneminde ele alınan meselelerden biri ise Tang Hanedanlığı döneminde kaybedilen Tarım Havzası bölgesinin geri alınma meselesidir. M.S. 685 yılında Tibetliler barış meselesi için Çin'e elçi gönderdiler ama bu istekleri sert bir şekilde reddedildi, ayrıca Tibetlilere karşı iki ordu gönderildi. Bu seferler 692 yılına kadar başarısızlıkla sonuçlansa da 692 yılında Wang Xiao-jie ile A-shi-na Zhong-jian'in komutasında dört Orta Asya şehri tekrar Çinlilerin eline geçti¹⁵³. Bu arada Batı Türkleri 692 yılında A-shi-na Tui-zi adlı birini kağan ilan ettiler. Bu Kağan kendisinden önceki Tibet-Türk ittifakını devam ettirdi. Tibetlilerle beraber Çinli Wu-wei-dao yöneticisi Wang Xiao-jie'ye saldırıp burayı yakıp yıktı. Bu kuvvetleri Wang Xiao-jie mağlup etti. Tokmak idarecisi olan Han Si-zhong iseyine Tibetlilerin desteklediği Ni-shu

¹⁵⁰ Beckwith, *a.g.e.*, s.45-46.

¹⁵¹ Taşağıl, *a.g.e.*, s.331-34.

¹⁵² Dotson, *a.g.e.*, s.95-96. ; Beckwith, *a.g.e.*, s. 47-49.

¹⁵³ Bu yenilginin genel sebebi olarak Tibet İmparatorluğu içindeki çatışmaların yatması olarak yorumlanır. mGar klanı her ne kadar İmparatorluğun Orta Asya'da yayılmasında ki lit rolü üstlense bile bu icraatler devletin çıkarından çok saraydaki güçlerini koruma temelliydi. Beckwith, *a.g.e.*, s.55.

Erkin, Tu-jue-shi Zhe-han ve Hu-lu'yu yenip Tibetlilerin Ni-shu-mei-si kalesini ele geçirdi¹⁵⁴.

693-694 yıllarında Tibet tarafı karşı saldırıya geçti. Tarım Havzası'nı Tibetlilerden alan Çinli komutan Wang Xiao-jie Tibetlilerin atadığı Hotan Valisi mGar Btsan nen gun rton ve kuzey tarafından saldıran Batı Türklerinin Kağanı A-shi-na Sui-zu ittifakını yendi. Ayrıca Suyab bölgesindeki Çin garnizonuna On-okların bir kısmının yapmış olduğu bir saldırı püskürtülmüştü. Bu yenilginin üstüne bir başka Tibetli şef mGAR Staggu ri zum Soğdlular tarafından ele geçirilmişti¹⁵⁵. Bu yenilgilerden dolayı Tibet başvezirinin eli kolu iyice bağlanmıştı. Başvezir Kokonor bölgesinde Wang Xiao-jie ile yapmış olduğu savaştan galip ayrılarak kaybetmiş olduğu prestijini geri kazandı¹⁵⁶. Sonrasında Tibet içinde Tu-yu-hun isyanı patlak verdi. Tibetlilere bağlı Tu-yu-hun beyi Ton Yabgu Kağan Tibet'e sadık olsa da büyük ihtimalle bazı kitleler Çinlilerin Kokonor civarlarına yaptıkları saldırılardan büyük zarar görmüşlerdi. M.S.696 yılında başvezir buraya bir sefer düzenleyip isyanı bastırdı¹⁵⁷. Bu olaylar olurken Tibetliler, Çin'e heyet göndererek barış antlaşması teklifi sundular. Çin imparatoriçesi bulunduğu politik kargaşa neticesinde kabul etmek zorunda kaldı¹⁵⁸. Ama Çinliler barış şartlarında diplomatik bir taktik uygulayıp antlaşma şartlarını değiştirdiler. Tibetlilerin Kokonor bölgesinden çekilmesi ve Çin'in Tarım Havzası şehir devletlerindeki kontrolünün sürmesiantlaşma koşulları içerisinde yer almaktaydı. Ek olarak Çin içerisindeki Tu-yu-hunların da Kokonor'a geri dönmeleri şart koşulmuştu. Bunun karşılığında

¹⁵⁴ Ahmet Taşağıl, *Çin kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s.120. ; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s.114.

¹⁵⁵ Beckwith, s.56 ; Taşağıl, *a.g.e.*, s.344.

¹⁵⁶ Beckwith, *a.g.e.*, s.57-58. Bu Çinli komutanın Tibetli yıllıkarda adı Wang Zhang-sho veya Wang Zan so olarak geçer, Brandon Dotson, *a.g.e.*, s.97-98. ; Frederick Williams Thomas, "a.g.m.", s.54.

¹⁵⁷ Thomas, "a.g.m.", s.55.

¹⁵⁸ Zhou Hanedanlığı, batı tarafında Tibetle uğraşırken kuzeyde Doğu Türk Kağan'ı Kapgan ile uğraşıyordu. Kitanların isyanının bastırılmasında büyük katkısı olan Kapgan Kağan, hem buradan büyük ayrıcalıklar kazandı, hem de yapılan barış antlaşmasına riayet etmeyerek Çin'e büyük zararlar vermeye devam etti. Sonrasında Kapgan Kağan evlilik barış antlaşması yapmak istedi fakat gönderilen Çinli prensin imparatoriçenin soyundan olduğunu, Tang Hanedanlığı mensubu olmadığını öğrendiğinde Tang Hanedanlığı'nı Çin hâkimiyetine geri getirmek amacını bahane ederek Çin'e yeniden saldırılara başladı. Çin'in birçok eyaletini yakıp yıkan Kapgan Kağan'ın barış için talepleri 703 yılında kabul edildi. Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.344-354.

Tibetlilere sunulan teklif ise On-ok boylarının Nu-shi-bi koluydu. Tibet gönderilen bu anlaşma maddelerini reddetti. Antlaşma maddelerini düzenleyen Çinli diplomat Guo Yuan-zhen'e göre bu maddeler aşırılığı neticesiyle zaten reddedilip Tibet içinde çatışma doğmasına sebep olabilirdi¹⁵⁹. Tibet, Çinlilerin gönderdikleri antlaşma metnini kabul etmeyerek, önceden kendilerinin öne sürdüğü Çinlilerle anlaşma şansını da kaybediyordu. Bu sebeple mGar ailesi Tibet'i dış politika açısından önceki durumundan daha zararlı bir sürece soktu. mGar klanının dış politika sonucu kazandıkları temsili nüfuz, mGar klanı üyesi olan Hotan valisinin ölmesi, gelen yenilgiler ve son olarak bu barış antlaşmasının maddeleri tesirleriyle iyice kırılmıştı. Bu gelişmeler yeni imparator Khri 'dus-sron ile bakan Man nen bzi brtsan'ı harekete geçirdi. İlk olarak mGAR klanının önde gelenlerini av bahanesi ile çağırttı ve hepsini etkisiz hale getirdi. Başvezir mGar Khri 'brin ordusunun dağılmasının sonucunda intihar etti. Kardeşi Tsang-po ise klanından geri kalanı ve 7.000 kişilik Tu-yu-hun kuvveti ile Çinlilere sığındı. Bundan sonrasında mGar klanının öne çıktığı herhangi bir olay olmadı. Khri 'dus-sron ordunun komutasını kendisine aldı ve naiplik unvanını annesi Khri-ma-lod'a verdi¹⁶⁰.

Her ne kadar Tibetliler Tarım Havzası'ndaki siyasi otoritelerini kaybetmiş olsalar da, bölgedeki Türkler ile iletişimi devam ettirdiler. Tibet yıllıklarında 700 yılında Ton Yabgu Kağan, Tibet sarayını ziyaret ettiği kaydedildi¹⁶¹. Sonraki yıl Ton Yabgu Kağan Batı Türkistan tarafına gönderildi. Nereye gittiği bilinmese de kendisinin A-shi-de Bo-lu Tigin'e yardım ettiği düşünülmektedir. "Tibetli" lakabı ile anılan A-shi-de Bo-lu Tigin veya önceki unvanıyla Ni-shu Erkin, On-ok boylarının Nu-shi-bi kolunun başıydı. Çin destekli A-shi-na Hüsrevile mücadele ediyordu ve ayrıca Tibetlilerin bir müttefikiydi. Hüsrev'in yaptığı saldırıda Bo-lu Tigin kendisini Suyab şehrinde korumaya çalıştı ama hem şehirden hem de canından oldu¹⁶².

¹⁵⁹ Beckwith, *a.g.e.*, s.59-60.

¹⁶⁰ Beckwith, s.60-62 ; Huang, *a.g.t.*, s.64-67. Ayrıca Huang Chi-huei, Soğdlular tarafından esir edilen Tibetli beyin Hânname adlı eserde geçen Tibet Han'ı olduğundan şüphelenir.

¹⁶¹ Beckwith, *a.g.e.*, s.62 ; Dotson, *a.g.e.*, s.101.

¹⁶² Beckwith, *a.g.e.*, s.62.

Bu müttefikin ölümünün sonrasında bizzat Khri dus sron harekete geçip He-zhou bölgesini yağmaladı¹⁶³. Ardından bir başka Tibetli komutan Chü Mangporje Liang-zhou ve yakınındaki Chang-song-xian bölgelerine saldırdı. 701 yılında ise Doğu Türkleri ve Tibetliler beraber Liang-zhou bölgesine sefer düzenlediler. Aynı yılın yazında Khri dus sron, Song zhou ve Tao zhou bölgelerine saldırdı¹⁶⁴. Doğu Türkleri ve Tibetlilerin bu birlikteliği yanında Türklerin Tibetlilere baskınları da oluyordu. Bilge Kağan 700 yılında Tangutlara bir akın düzenledi ve Tangutların bütün mallarını ele geçirdi. Bu akın hareketi Tibet yıllıklarında yer almamaktadır¹⁶⁵. Tibet-Türk birlikteliği ile oluşan akınlar ise genelde Zhou Hanedanlığı'nın Liang-zhou'daki üssüne karşı düzenleniyordu. Bizzat Tibetlilere ve Türklere karşı kurulan bu merkezde beş yıl bu güçler arasında çatışmalar yaşanmış ve Çin tarafı bu saldırıları bertaraf etmiştir¹⁶⁶.

Bu gelişmeler yaşanırken Tarım Havzası'nda yeni bir güç ortaya çıkıyordu. On-ok boyları içinde sürekli birbiri ile çekişmeler yaşanıyordu. Çin bu durumdan yararlanmak için A-shi-na Hüsrevadlı komutanını Jie-zhong Shi-zhu Kağan unvanı ile bu boyların başına atayarak On-okları kendi himayesine çekmeye çalıştı. Ama zamanlaburadaki zalimce yönetimi sonunda halk ayaklandı ve Çin'e geri dönmeye zorladı. Bu boşluk ortamında kendisine bağlı Baga Tarkan unvanlı Wu-zhi-le(Oçırlık)etkin biri haline geldi. Bu kişi kendisini kağan ilan ettikten sonra Türgişler onun önderliği altında toplanmaya başladı. Sonrasında 703 yılında Orta Asya'nın önemli şehirlerinden olan Suyab'ı başkent yaptı¹⁶⁷. Bölgedeki On-ok ve diğer Batı Türklerini hâkimiyetine alan Türgişler kısa süreli bir hâkimiyet dönemi olmasına ve ara ara Doğu Türkleri hâkimiyetine girmelerine rağmen Batı Türkistan politikasının şekillendirici bir gücü olmuşlardır.

704 yılında Maveräünnehr'deki bir siyasi krize Tibet-Türk kuvvetleri yardımcı güç olarak dâhil oldular. Bu krizin başlangıcı İslam Halifeliği'nin

¹⁶³ Tibet yıllıklarında bu bölge Ga-chu olarak geçer. Dotson, *a.g.e.*, s.101.

¹⁶⁴ Tibet yıllıklarında bu bölgeler Zong-cu ve T'eng-chu olarak geçer. Dotson, *a.g.e.*, s.101.

¹⁶⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Hisar Vakfı Elektronik Kopyası, 2003, [https://media.turuz.com/Language/2011/0106-Orhun_abideleri-muharrem_ergin_\(43\)\(211KB\).pdf](https://media.turuz.com/Language/2011/0106-Orhun_abideleri-muharrem_ergin_(43)(211KB).pdf) (Erişim Tarihi: 31.05.2021) s.27.

¹⁶⁶ Beckwith, *a.g.e.*, s.64.

¹⁶⁷ Beckwith, *a.g.e.*, s.65-66 ; Taşağıl, *a.g.e.*, s.121-122.

bu bölgedeki yayılmacı politikasıyla başladı. 690 yılında Musa ibn Abdullah ibn Kazım tarafından Tirmiz kalesi fethedildi. Sonradan Musa ibn Abdullah halifelğe karşı isyan etti. İsyan sürecinde Maverâünnehr civarındaki Soğd prensleri bu kişiyi ortadan kaldırmaya çalışsalar da başarı sağlayamadılar. Bunun sonrasında Soğd prensleri Musa ibn Abdullah ile anlaşma yoluna gitseler de bir süre sonra Tirmiz şehir merkezli bir isyan hareketi başlattılar. Bu isyanda aynı zamanda isyancı prenslere destek veren Ak Hun, Türk ve Tibetli kuvvetlerde vardı. Ama bu birleşmiş kuvvetler Musa'ya karşı 704 yılında 70.000 kişilik bir kayıpla yenildiler. Musa'nın başlattığı işi, Maverâünnehr'in yeni Emevî valisi Mufaddal bin el-Muhallab bitirdi¹⁶⁸.

Bu arada mGar klanının nüfuzunu kıran imparator Khri 'dus-sron, 704-705 yıllarında Yunnan'da bir sefer sırasında öldü. Tahta Lha geçmesi gerekirken naib imparatoriçe Khri-ma-lod bu kişiyi tahttan feragat ettirdi ve onun yerine oğlu Rgyal Gtsug ru'yu geçirdi. Büyük vezirlerin nüfuzlarının kırıldığı bu devirde Tibet İmparatorluğu'ndaki en büyük nüfuz sahibi Khri-ma-lod'du. Her ne kadar bu "feragat ettirme"nin özü kanlı bir darbe çalışması olsa da Lha öldürülmedi. Hatta 710 yılında Çin ile yapılan bir evlilik antlaşmasında Çinli prenses Jin-cheng ile evlendirildi. Bu sıralarda Çin içinde de politik durum iyi değildi. Zhou Hanedanlığı imparatoriçesi Wu Ze-tian zamanında uzaklaştırdığı Tang veliahtı Zhong-zong tarafından tahttan indirildi. Zhong-zong Tang Hanedanlığı'nı yeniden ihya etti¹⁶⁹. Bu arada İslam Halifeliği'nde Irak Valisi Haccac, emrindeki Kuteybe bin Muslim'i Orta Asya bölgesinde fetih hareketleri için Horasan Valiliği'ne getirdi. Maverâünnehr'deki fetih hareketlerini başlatan Kuteybe halifeliğin bölgedeki temsilcisi oldu¹⁷⁰.

705-706'lı yıllarda Tang Hanedanlığı Fergana'ya istila hareketine girişti. Bu hareketin amacı Türkişlerin üzerine yollanacak kuvvet için insan gücü toplamaktı. Ama bu seferler Fergana bölgesi halkının fakirleşmesine sebep

¹⁶⁸ Tibetlilerin bu yardımı göndermesindeki sebebin Tarım Havzası bölgesinde kaybettikleri ticari gücü Maverâünnehr'de oluşturmaya çalışılması olarak yorumlanır. Christopher I. Beckwith, *a.g.e.*, s.67-69 ; D. M. Dunlop, "Arab Relations with Tibet in the 8th and 9th Centuries", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi : Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan*, C : 5, S : 1-4, İstanbul : Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973, s.304.

¹⁶⁹ Huang, *a.g.t.*, s.69.

¹⁷⁰ İsmail Yigıt, "Kuteybe bin Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s.490.

oldu. Bunun sonucunda Fergana halkı Tibet'e yardım çağrısında bulundu. Ton Yabgu Kağan'ın önderliğindeki Tibet ordusu Fergana'nın yardım çağrısına yanıt verdi. Ton Yabgu Kağan Fergana'daki Çin ordusunu yendi ve aynı orduyu takip ederken Orta Asya şehirlerinden geçerek bu yerlerde yağmalar yaptı. Ton Yabgu Kağan bu olaydan yalnızca bir iki yıl sonra, 708 yılında öldü. Fergana'daki iktidar boşluğunu ise Türgişlerin yeni kağanı Suo-ke doldurdu¹⁷¹. Kapgan Kağan'ın oluşturduğu tehditten dolayı Türgişlerle iyi ilişkiler amaçlansa da Çin, bu bölgede kendisinden başka bir gücün öne çıkmasını istemiyordu. Bu sebeple Türgişler içerisindeki karışıklığı kullanarak bir Türgiş-Tibet çatışması yaratmayı düşündü. Bu fikir Türgişler içerisindeki Kül Çor unvanlı Zhong-jie isimli bir komutanın isyanı ile başladı. Bu isyanlarda her iki taraf da bir sonuç alamadığından dolayı Suo-ke bu komutanın cezalandırılması için Çin sarayına başvurdu. Kül Çor Zhong-jie'ye ise, Altay bölgesinin Çinli komutanı Guo Yuan-chen ülkenin içinde bir konuma gelmesi konusunda destek çıktı. Bu ikili aynı zamanda Fergana bölgesinde hâkimiyet kurmaya çalışan kişilerdi. Bir başka Çinli komutanla anlaşarak Türgiş-Tibet savaşının başlaması planını uygulamaya koymaya çalıştılar. Kül Çor Zhong-jiebu maksatla Hotan yakınındaki Kan şehrini ele geçirip yağmaladı. Çin'in Altay bölgesi komutanı ise saraya rapor göndererek bu olayın üzerinde durulmamasını sağladı. Ancak plan Türgiş elçisi tarafından öğrenildi. Bu kişi Çin sarayına at göndermek için gelmişti, bu planı öğrendikten sonra Suo-ke'ya haber gönderdi. Bu haberi öğrendikten sonra Suo-ke önce Kuça yakınındaki Kül Çor Zhong-jie'yi yenip öldürdü. Sonrasında 708 yılında Kuça valisini öldürüp bu şehri ele geçirdi. Ardından 20.000 kişilik bir kuvvetle Çin ordusunu Kaşgar yolunda yakalayıp yendi. Ayrıca bu zaferin sonrasında kendisini kağan ilan etti¹⁷².

Bu olayların ardından 711 yılına kadar Çin, Tibet veya Türgişler arasında bir çatışma görülmemektedir. Bu dönemde Türgiş Kağanı Suo-ke ve kardeşi arasında bir iç savaş yaşanıyordu. Ton Yabgu Kağan'ın ölümü sonucunda ise Orta Asya üzerinde Tibetlilerin hareketleri geçici olarak

¹⁷¹ Beckwith, *a.g.e.*, s.71-72. , s.74.

¹⁷² Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1998, s.27-30. , Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.122-123. Tibetlilerin kuvvetlerinin Fergana'da bekledikleri düşünülür. Christopher Beckwith, *a.g.e.*, s.74-75.

durdu. Bu dönemde daha çok İslam Halifeliği'nin Buhara ve Toharistan taraflarındaki başarılı seferleri söz konusudur¹⁷³. Ayrıca Kapgan Kağan Kül Tigin'in aralarında bulunduğu bir kuvveti Türgişlere gönderdi ve Türgiş kağanı Suo-ke'yı yenerek Türgişler üzerinde hâkimiyet kurdu. 712 yılında Khri-ma-lod'un ölümüyle kendisine muhalif olan grup sarayda hâkim konuma ulaşmıştı. Çin'in bu durumdan haberdar olması ise Tibet'e karşı saldırgan politikasını arttırdı. Aynı zamanda Kuteybe bin Müslim batıdan Buhara ve Fergana taraflarına seferlerine devam etmekteydi. Fergana kralı Basak Çin taraflı bir politika sürdürdüğünden Kuteybe'nin bölgedeki hareketlerinden kurtulmak için Kuça tarafına kaçtı. Bu kişiyi yenmek için Tibetlilerle Araplar bir ittifakta bulundular. Arap-Tibet ittifakı 715 yılında Basak adlı kralı yendi. Basak kurtulmanın bir yolunu bulup Çin desteği için Tang topraklarına kaçmaya kalmışsa da Kuteybe'nin birlikleri tarafından yakalandı. Bu olaylardan sonra Emeviler içindeki iç karışıklıklarda Kuteybe öldürüldü. Sonrasında Arap-Tibet ittifakının Fergana'da başa getirdikleri Kral Alutar ise Kaşgar tarafında Çinlilere yenildi. Kral Alutar dağ tarafına kaçtı ve böylece Fergana üstündeki Arap-Tibet nüfuzu sona erdi¹⁷⁴.

Kapgan Kağan'ın Türgişler üzerinde hâkimiyeti kısa sürdü. Kapgan Kağan'ın sert tutumundan dolayı Göktürk Kağanlığı içinde birçok isyan patlak vermişti¹⁷⁵. Türgişlerde isyan eden boylar arasındaydılar. 711 yılındaki ilk isyanlarını Bilge ile Kül Tigin bastırdılar. Che-bi-shi Su-lu adlı

¹⁷³ Bu fetih hareketleri 708 yılında Haccac'ın Kuteybe bin Müslim'i Buhara seferinin duraksaması konusunda uyarması ile başladı. Seyhun nehrini geçerek Soğd, Kiş ve Neşef ordularını yendi. Ardından Buhara yöneticisi ile çeşitli konularda anlaşış buranın da fethedilmesini sağladı. Ayrıca önceki seferinde kensinie bağlılık yemini eden Toharistan valisi Nezek Tarhan isyan etti. Kendisi Belh, Merverruz, Talekan, Fıryab ve Cüzcan hâkimlerine mektup yollayarak isyana katılmaları teklifinde bulundu. Kuteybe bu bahsi geçen şehirlerin hâkimlerini teker teker yendi ve Nezek Tarhan'ı öldürttü. Bundan sonrasında Semerkand, Harezm, Sicistan Soğd ve Fergana bölgesine kadar İslâm Halifeliği'nin sınırlarını genişletti. İsmail Yiğit, "a.g.m.", s.491.

¹⁷⁴ Beckwith, *a.g.e.*, s.81-83 ; Yiğit, "a.g.m.", s.491 ; Dunlop, "a.g.m.", s.304. Ayrıca Dunlop makalesinde bu olayların Kuteybe bin Müslim ile bağlantılı olma ihtimaline pek sıcak bakmaz.

¹⁷⁵ Bu isyanlarda boylar genelde birbiri ardında ve Çin'in de desteği ile çeşitli koalisyonlar halinde çıkmıştır. Başta Kırgızlar isyan etmiş, sonrasında bunu Türgişler, Bayırkular, Dokuz Oğuzlar ve Karluklar takip etmişti. Aynı zamanda Karluklar ve On-ok boylarının Çin'e vassal olmayı teklif etmesi ve Çin'in bunu kabulü ile isyan daha da güçlenmişti. Kapgan Kağan Bayırku boylarının isyanını bastırdıktan sonra dönüş yolunda pusuya uğrayıp 716 yılında öldü. Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.356-360. Köl Tigin'in bu isyanlardaki icraatleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, "Askerî Tarih Açısından Köl Tigin", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C : 26, S : 1, Ankara : 2006, s.203-226.

bir Türgiş beyi, 715 yılında kalan Türgiş kitlesini kendi liderliği altında birleştirdi ve kendisini kağan ilan etti.Yeniden bağımsızlığına kavuşan Türgişler Çin ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştılar. Çinliler gönderilen elçilik heyetlerini ilk baştakabul etseler de bir süre sonra olumsuz bir tavır sergilenmeye başladılar.Aynı zamanda Göktürk Kağanlığı ve Tibet İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kurmaya alışan Su-lu Kağan, Bilge Kağan'ın kızıyla evlendi¹⁷⁶.Tibet İmparatorluğu ile olan bu dostane ilişkileri, iki tarafın da batı politikalarında önemli bir etkiye sahip oldu.

Bu arada Araplar, Tibetlilerin isteği ile kendilerine İslâm'ı öğretecek bir heyet ile ordu gönderdiler.Bu gelişmelerin sonucunda Çin'e karşı bir Tibet-Türgiş-Arap koalisyonu oluřtu¹⁷⁷. Su-lu Kağan'ın bizzat yönettiği bu koalisyon ordusu 717 yılında Tarım Havzası'na girip Üç-Turfan, Yeke-arık ve Aksu şehirlerini kuşatmaya aldı. Bu kuşatılan yerlerden Aksu şehri ve Da-shi adlı bir şehir ele geçirilmişti. Bu hareket karşısında Çin Dört Garnizon Başkumandan Yardımcısı Tang Jin-hui ile A-shi-na Xian,Üç Karluk boyundan ve diğer Türk boylarından mürekkep olan bir kuvveti bu koalisyonu püskürtmesi için gönderdi. Tang Jin-hui ve A-shi-na Xian bu koalisyonu yendiler, Yaskurî'nin komutasındaki Arap kuvvetleri Taşkent'e doğru geri ekildiler¹⁷⁸. Bu koalisyon Türgişlerin Çin ile ilişkileri düzelmeye başlamasıyla dağıldı. Tibet yıllıklarına göre 720 yılında Bilge Kağan'ın gönderdiği bir heyet Tibet sarayına gelmiřti¹⁷⁹. Türklerin bu ziyaret sonrasında Çin karşısında ve kendisine karşı isyan eden boylara karşı tutumunu göz önüne alırsak, bu ilişkiler bir resmi siyasi ittifaktan çok birbirleri arasında bir tür saldırmazlık anlaşması olarak görünüyordu¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Salman, *a.g.e.*, s.42 ; Chavannes, *a.g.e.*, s.77 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.62-64, s.70.

¹⁷⁷Bu gelişmelerin sonucunda Tibet topraklarında İslâm'ın yayılmaya başladığı iddia edilir. Ayrıca Hudûdü'l Âlem adlı eserde bahsi geçen Lhasa'daki camiinin de bu dönemlerde yapılma olasılığı da söz konusudur. Dunlop, *a.g.m.*, s.306, Anonim, *Hudûdü'l Âlem Mine'l Meşrik İle'l Magrib*, s.47 ; Christopher I. Beckwith, *a.g.e.*, s.87-88. W.Bartold, "Tibet", ev. O. Fuat Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*, C: 12/1, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1997, s.253.

¹⁷⁸ Chavannes, *a.g.e.*, s.350-351 ; Huang, *a.g.t.*, s.75-76 ; Beckwith, s.88-89 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.64-65 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.33-34.

¹⁷⁹ Eserde Doğu Göktürk Kağanlığı Bug-cor olarak geçer. Dotson, *a.g.e.*, s.111

¹⁸⁰ Bilge Kağan, bu elçi heyetinin gönderilmesine yakın bir zamanda büyük bir isyanla boğuşuyordu. Çin imparatoru Xuan-zong 720 yılında Tatabı, Kırgız, Kitan, Basmıl yöneticileri ve Bilge Kağan'a muhalif kişilerle bir koalisyon kurarak Göktürk Kağanlığı'nı yoketme planını uygulamaya koydu. Tonyukuk'un durumu hafifletici çözümü ile bu koalisyon daha başlarda dağıldı. İlk önce Basmıllar yenildiler. Bunun sonucunda Tatabı,

Çin'in Bilge Kağan ile olan bu savaş halinden Tibetliler Sog-ga-song adlı bir kaleyi yağmalayarak faydalandılar¹⁸¹.

Türgişler Emevi Halifeliği karşısında savunma durumundan saldırı durumuna geçtiler. Ayrıca Tibetlileri Tarım Havzası bölgesinden atan Çin, bölgedeki yerel soyluları destekleyerek Pamir bölgesinde siyasi nüfuzunu yaymaya başladı¹⁸². Çinlilere karşı savaşlarda hem toprak hem de asker kaybederek zayıflamaya başlayan Tibetliler Bilge Kağan'a ittifak teklifi götürdüler. Ama bu teklifleri reddedildi, hatta Bilge Kağan bu teklifi bizzat Çinlilere ifşa etti. Bu sıralarda Tibet imparatoru Mes ag tshoms siyasi açıdan o kadar çaresiz haldeydi ki Çin ile ilişkilerin düzelmesi durumunda Doğu Türkleri ile olan ilişkilerini kesmeyi teklif ediyordu. Aynı zamanda Bilge Kağan 725 yılında Çin'e evlilik teklifinde bulundu. Çin imparatoru bu teklifi reddetti ama iyi niyetinin göstergesi olarak birçok hediye gönderdi. Bilge Kağan, "köpek soyundan gelen" Tibetlilerin bile bir Çinli prensesle evlendiklerini ileri süren bir mektup gönderdi¹⁸³. Sonuçta bu iki devlet arasındaki "sessiz ittifak" bitmiş oldu. Bu ittifakın sonlanmasında dolaylı etkilerden biri olarak Çinlilerin Pamir taraflarında Tibetliler karşısında kazandıkları üstünlük gösterilebilir. Sonuçta Bilge Kağan her ne kadar Çin ile uzun süreli savaşlarda bulunsan da genel manada iyi ilişkiler kurmaya niyetli olarak yorumlanmaktadır¹⁸⁴. Doğu Türklerinden istediğini alamayan Tibet İmparatorluğu eski ittifakı Batı Türklerine ve Türğişlere yöneldi. Tibetliler 727 yılında Su-lu Kağan ile antlaşıp An-xi bölgesi üzerine sefer düzenlediler. Daha önce Çin ile ilişkileri iyi olan Su-lu Kağan, eşinin Çin'e

Kitan ve Çin kuvvetleri korkup geri çekildiler. Sonrasında Beşbalık şehri ele geçirilip Basmillar tamamen bastırıldılar. Sonrasında Çin ile savaşarak bu çatışmadan da zaferle ayrıldılar. Çin ile barış antlaşması yaptıktan sonra ise 721 yılında Kırgız, Tatabı ve Kitanların üzerine yürüyüp bu boylar da tamamen bastırıldı. Taşağıl, *a.g.e.*, s.370-372.

¹⁸¹ Dotson, *a.g.e.*, s.111.

¹⁸² Özellikle Türğişlerin oluşturdukları Türğiş-Tibet-Arap koalisyonunun yenilmesinden sonrasında Kuzey Hindistan, Horasan ve Pamir bölgelerindeki çeşitli şehir devletleri veya küçük krallıklar Tibet ve Arapların saldırılarına karşı koruma sağlanması için Çin ile diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştı. Özellikle Küçük Bo-lü (Gilgit) bölgesi Tibetlilerden çok zarar görüyordu. Özellikle Tarım Havzasına ulaşmak için bu bölgeyi kullanan Tibetliler buranın dokuz şehrini ele geçirince Gilgir kralı Çin'den yardım istedi. Çin'in hâkimiyetindeki Beşbalık ve Kaşgar bölgelerinden gelen kuvvetlerle beraber Gilgit kralı Tibetlileri yenerek Çinlilere resmen bağlandı. Huang, *a.g.t.*, s.79-80 Chavannes, *a.g.e.*, s.204-205. ; Beckwith, *a.g.e.*, s.89.

¹⁸³ Huang, *a.g.t.*, s.82.

¹⁸⁴ Taşağıl, *a.g.e.*, s.371.

göndermiş olduğu elçilik heyetinin An-xi Garnizon Başkumandanı tarafından hakarete uğraması sonucu Tibetlilerle beraber Çin'e saldırmaya karar verdi. Tibetliler 727 yılında Su-lu Kağan ile anlaşıp An-xi bölgesi üzerine sefer düzenlediler. Kuça şehrinin etrafındaki küçük yerleşimlere akın edildikten sonra şehrin kendisi de kuşatmaya alındı. 80 günlük süren Kuça'daki Tibet-Türgiş kuşatması kışın gelmesi sebebiyle kaldırıldı. Osırada şehrin içindeki Batı Bölgeleri Komutanlığı yardımcı koruması Zhao Yi-jian kuşatmayı kırmaya çalıştı ama başarısızlıkla sonuçlandı. Başka önemli bir direnişle karşılaşmayan bu ittifak geri kalan şehirlere büyük bir akın hareketi düzenledi¹⁸⁵. Bilge Kağan'ın kendilerine yapmış olduğu bu harekete rağmen Tibetliler Doğu Türkleri ile iyi ilişki kurma amacını sürdürmeye devam ettiler. Hatta Kül Tigin'in cenazesine bir heyet göndermesi bu icraatlardan biridir. Çin kaynaklarında yer almayan bu bilgi sadece Orhun yazıtlarında geçer¹⁸⁶.

Bu sırada Tibetliler başka bir Türk kavmi olan Uygurları kendi safına çekmeye çalışıyorlardı. Bu olay Tibetlilerin Doğu Göktürk Kağanlığı'na bir heyet yollamaları ile başladı. Yollanan heyete Çin tarafından bir saldırı gelince Uygurlar Tibet tarafına yardım etmek istediler. Tibet heyetine saldıran Çinli komutan Wang Jun-chuo'ü öldürdüler, cesedini Tibetlilere götürmeye kalktılar ancak Çin ordusu tarafından takip edildiklerinden dolayı cesedi bırakıp kaçmak zorunda kaldılar¹⁸⁷.

Batı bölgelerinde ise Türgiş kağanı Su-lu, Tibetlilerin ve Soğd prenslerinin destekleri ile Semerkand ve birkaç kale dışında Maveräünnehr bölgesindeki Arap nüfuzunu kırmıştı. Kolay hedef olduğu için KemerceKalesi'ni kuşatmaya aldı ama Arap okçuları tarafından oklanarak ağır bir şekilde yaralandı. Bu ağır yaralanmaya rağmen Su-lu Kağan kale halkı ile anlaşma yoluna giderek şehri teslim aldı. Tibet-Türgiş ittifakı Maveräünnehr bölgesinde devam etti. Bu ittifakın bölgedeki devamlılığını gösteren bir kanıt Tibetlilerin Türkistan bölgesine yolladıkları askeri kuvvetlerdir. Beykend taraflarında başında Başvezir Bro Cung-bzang 'Or-

¹⁸⁵Beckwith, *a.g.e.*, s.102-103. ; Huang, *a.g.e.*, s.86-87 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.65.

¹⁸⁶Ergin, *a.g.e.*, s.21 ; Beckwith, *a.g.e.*, s.103.

¹⁸⁷ Huang, s.87. Bu olay bir diğer eserde daha farklı anlatılır. Esere göre Uygurlar bu komutanı öldürmüştü ve öldüren kişiler Tibet'e kaçmışlardı. Beckwith, *a.g.e.*, s.103.

mang olan bu birliklerin özellikle Su-lu Kağan'ın Mavaraünnehr bölgesi için yaptığı seferlerde yardımcı kuvvet olarak yollandığı düşünülmektedir¹⁸⁸. Üstelik iki tarafın da Çin ile yaptığı barış antlaşması bu bölgelerde daha serbest davranabilmesinin önünü açtı. Türgişler Maveraünher taraflarında yayırlarken Tibet, Pamir taraflarında nüfuzunu genişletti¹⁸⁹. Nihayetinde Tibet-Türgiş ittifakı 734 yılında evlilik antlaşması ile pekişti. Tibet yıllıklarında Su-lu Kağan ile evlendirilen prensesin adı Dron-ma-lod olarak geçmektedir¹⁹⁰.

Ancak bu politik hamleler Çin'in gözünden uzak bir şekilde ve haberi olmadan geliyordu. Keşmir kralı Muktapida Çin'e yazmış olduğu bir mektupta Orta Hindistan kralı ile beraber Tibetlileri yenip beş büyükyollarını tıkadıklarını bildirdi. Ayrıca Çin kuvvetlerinin Balur tarafına gelmeleri durumunda 200.000 kişi de olsa iase desteklerini sağlayabileceğini belirtti¹⁹¹. Bu gelişmenin Çinlilerin Tibet politikalarını yeniden gözden geçirmelerini sağladığı düşünülmektedir. İlaveten Balur bölgesinin Tibetliler tarafından ele geçirilmesi haberinin Çin'e ulaşması iki tarafın da politik olarak tekrar gerilmesine yol açtı¹⁹². Sonuçta bu bölgelerden rahatlıkla Türkistan, Horasan ve An-xi bölgelerine sefer düzenlenebiliyordu. Tibet İmparatoru Mes ag tshoms'a gidecek olan bir Türgiş elçisinin Çinli askeri birlikler tarafından yakalanması ve ele geçirilen belgelerin neticesinde Çin, Türgiş ve Tibet'e karşı olan barışçıl politikasını bozdu. İlk Türgiş tarafının akınlarını Emevi Halifeliği ile birliktelik kurarak durdurmuş, Türgişlerin teslim olmalarını sağlamıştı¹⁹³. Bunun karşısında Tibetliler, 736 yılında Mang-po-rjeKhyi-chung komutasında bir orduyu Batı Türkistan bölgesine gönderdiler. Büyük ihtimalle Türgişlere yardım etmek

¹⁸⁸ Su-lu Kağan'ın bu kuşatmadayken giydiği zırhın Tibet zırhı olduğu kaydedilir. Sadece yüzdeki iki gözü açık tutacak şekilde bütün vücudu kaplayan bu zincir zırh aşırı sağlamlığı ile bilinir. Edward Hetzel Schafer, bu zırh türünün Çin'e 8.yy'dan itibaren üretimine başladığını ve aslen İran menşeli olduğunu belirtir. Dotson, *a.g.e.*, s.117 ; Salman, *a.g.e.*, s.54-56 ; Beckwith, s.108-110. Edward Hetzel Schafer, *Semerkan'dın Altın Şeftalileri : Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret*, çev. Serkan Acar, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020, s.424. ; Erkoç, *a.g.e.*, s.68.

¹⁸⁹ Beckwith, *a.g.e.*, s.110.

¹⁹⁰ 732 yılında Tibet'i ziyaret eden Türgiş elçisiyle bu evlilik antlaşmasının temelini atıldığı düşünülür. Ayrıca bu prensesin aslen Tibet imparatorunun soyundan gelmediği yönden iddialar vardır. Dotson, *a.g.e.*, s.119.

¹⁹¹ Chavannes, *a.g.e.*, s.223.

¹⁹² Beckwith, *a.g.e.*, s.111.; Huang, *a.g.t.*, s.94-95.

¹⁹³ Beckwith, *a.g.e.*, s.111-112 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.65-66.

için gönderilen bu kuvvetin Küçük Balur yolundan buraya indikleri düşünülmektedir. Küçük Balur kralı Çin tarafına Tibetlilerin hareketini rapor etti. Bunun üzerine Çin Tibet'in kuzey-doğusuna saldırarak Tibetlilerle olan barış antlaşmasını sonlandırdı¹⁹⁴.

Tibetlilerin göndermiş oldukları kuvvet ise 737 yılının başlarında Türgişlerle birleşti. Ancak bu kuvvetler Çinlilere karşı değil, Araplara karşı harekete geçtiler. Aynı yıl içinde Tibetliler, Çin'e göndermiş olduğu raporlar yüzünden Küçük Balur'u ele geçirip krallarını indirdiler¹⁹⁵. Türgiş kağanı Su-luMaveraünnehr üzerindeki seferlere devam ederken Arapların ani saldırısı sonucu büyük bir yenilgi aldı¹⁹⁶. Bu yenilgi sonrasında Su-lu Kağan'ın devlet içerisindeki otoritesi zayıfladı. Baga Tarkan unvanlı birinin kendisini öldürmesi ile Türgiş devleti yıkılış sürecine girdi. Su-lu Kağan'ınölümü ile beraber Türgişler içinde bir iç savaş yaşanmıştır¹⁹⁷. Tibetlilerin göndermiş olduğu desteğin Maveraühnnehr'de neler yaptığı hakkında kaynaklarda daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

Türgişler sayesinde Batı Türkistan ve Maveraühnnehr bölgesinde rahatça hareket edebilen Tibet, Türgişlerin karışık durumu nedeniyle bu bölgelere yeni seferler yapamadı. Ayrıca doğudaki durumunu göze alırsak bir süre savunmada kalmak zorunda idiler. 737 yılında Çin'e barış amaçlı bir heyet yollanmasına rağmen bu bir işe yaramadı. Bu ilişkiler sürerken Çinli komutanlardan Long-you Askeri Valisi Du Xi-wang, Jian-nan Askeri Valisi Wang yu ve He-xi Askeri Valisi Xiao Jiong üç taraftan Tibet'e saldırdılar. Tibet sadece doğu tarafından saldıran Wang yu'yu geri püskürtebildi. Buradaki yenilgilere rağmen Çinliler bir entrika ile 740 yılında Doğu Tibet'teki stratejik açıdan en önemli şehir olan An-rong şehrini ele geçirebildiler¹⁹⁸.

¹⁹⁴Dotson, *a.g.e.*, s.120.; Huang, *a.g.t.*, s.95.; Beckwith, *a.g.e.*, s. 114-115 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.66.

¹⁹⁵ Yıllıklarda Küçük Balur'un adı Bru-zha olarak geçer. Dotson, *a.g.e.*, s.120.

¹⁹⁶ Salman, *a.g.e.*, s.63-67.

¹⁹⁷ Bu iç savaş Su-lu Kağan'ı öldüren Baga Tarkan ile Du-mo-zhi arasında gerçekleşiyordu. Du-mo-zhi Su-lu Kağan'ın oğlu Tu-huo-xian Çor'u Kağan ilan etti. Çinliler Baga Tarkan'ı destekleyip Tu-huo-xian'in yenilip yakalanmasını sağladı. Ardından Çin A-shi-na Huai-dao'nun oğlu A-shi-na Xin'i Kağan olarak tayin etti. Baga Tarkan bu duruma karşı çıkıp Çin tarafından Kağan olarak tayin edilse de bu sadece iç karışıklıkları daha da arttırmakla sonuçlandı. Salman, *a.g.e.*, s.70-79; Taşağıl, *a.g.e.*, s.125-126 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.71-74.

¹⁹⁸ Beckwith, *a.g.e.*, s.120-121; Huang, *a.g.t.*, s.98-99.

Bundan sonra Tibetlilerle Türkler arasındaki ilişkiler hakkında tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır. Sadece 741 yılında Tibetlilerin Göktürk sarayını ziyaret ettiklerinden bahsedilmiştir. Onun dışında bu ziyaretin içeriği veya ne gibi kararlar alındığı hakkında bir malumat bulunmamaktadır¹⁹⁹. Bu sırada, 734 yılında Bilge Kağan'ın ölümüyle Göktürk Kağanlığı siyasi olarak dağılma noktasına geldi. Bilge Kağan'ın ölümünün ardından 742 yılında devlet içinde iç çatışmalar hızlandı. Ayrıca Çin'in de Göktürk Kağanlığı içindeki Basmıl, Karluk ve Uygur boylarına isyan etmeleri için destek vermesi ile Göktürk Kağanlığı'nın çözülme süreci hızlandı. Yeni düzende Basmıllar yönetici olurlarken doğu tarafını Uygurlar, batı tarafını ise Karluklar yönetmeye başladılar. Karluklar ve Uygurlar, Çinli komutan Wang Zhong-si'nin desteği ile Basmılları yenerek hâkimiyetlerine son verdiler. Uygur reisi kendisini Kutlug Bilge Kül Kağan ilan edip Çin'e elçi gönderdi. 745 yılında ise Göktürk Kağanlığı'ndan kalan son kişi olan Bai-mei Kağan'ı yenerek Göktürk Kağanlığı'nın siyasi varlığına son verdi²⁰⁰. Aynı zamanda Uygurlar, Karluklara baskı uygulamaya başladılar ve bunun sonucunda 746-747 yıllarında Karlukları Batı Türkistan taraflarına ittiler²⁰¹. Uygur Kağanlığı'nın kurulmasıyla sonuçlanan bu olaylar Orta Asya'daki siyasi dengeleri değiştirdi.

¹⁹⁹ Liu, *a.g.e.*, s.353.

²⁰⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 379-384.; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, İstanbul : Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2013, s.12-13 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.91.

²⁰¹ Taşağıl, *a.g.e.*, s.67 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.91-93.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU-UYGUR DEVLETİ İLİŞKİLERİ

Bu devirden sonra Tibet savunma savaşı yapmaktan dolayı dışa dönük bir politika izlemekte zorlandı. Bundaki en büyük etki kendisine bir ittifak bulamamasının yanı sıra Çinlilerin yaptıkları harekâtları geri püskürtmekle uğraşması dolayısıyladır. Batı tarafında Küçük Balur bölgesini Kore kökenli Çin kumandanı Gao Xianzhi ele geçirmişti²⁰². Doğuda ise Ge-shu Han adlı Türkiş asıllı bir generalin yaptığı harekâtlar büyük önem taşıyordu. Kendisi doğu cephesinde Tibet'e karşı ağır harekâtlar düzenlemiş ve çoğu ağır kayıplara rağmen başarılı olmuştu²⁰³. Tibet imparatoru Mes ag tshoms bazı seferlere bizzat kendisi çıksa bile bunun işgali geri püskürtme noktasında fazla başarılı olamamıştır²⁰⁴. Tibetliler için olumlu sayılabilecek nadir gelişmelerden biri de Araplar ve Çinliler arasında olan ve dünya tarihinin önemli savaşlarından biri olarak

²⁰² Huang , *a.g.t.*, s.102-103 ; Edouard Chavannes, *a.g.e.*, s.205-210.

²⁰³ Huang , *a.g.t.*,s.108-109; Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Konya : Kömen Yayınları, 2013, s.39-40.; Christopher I. Beckwith, *a.g.e.*, s.130-131, s.133-134.

²⁰⁴ Beckwith, *a.g.e.*,s.127.

kabul edilen Talas Savaşı'nda Tibetliler Arap kuvvetlerine destek göndermişlerdi²⁰⁵. Aynı zamanda Nan-zhao Devleti'nin Tibet'in vassalı olması bu dönemde sağlanmıştı²⁰⁶.

Mes ag tshoms bu gelişmelere rağmen batı ve doğu bölgesindeki başarısızlıkları yüzünden bakanlar tarafından öldürülünce yerine oğlu Khri-srong lde-brtsan geçti²⁰⁷. Ölen hükümdarın döneminde Budist nüfuzun en azından ülkedeki Bön destekçilerini endişe ettirecek bir seviyeye geldiğini ileri sürebiliriz. Bunun en büyük belirtilerinden biri Hotan'dan, Tibet Budist tarihlerinde bahsedildiği şekilde Li-yul ülkesinden gelen bir hastalığın Tibet bölgesinde yayılması meselesiydi. Bir kehaneti esas alarak bir grup Budist rahibin Gilgit, Hotan ve Kaşgar şehirlerine girmesine izin verilmiyordu. Sonrasında bu rahipler Mes ag tshoms'un eşi Çinli prenses Jin-cheng'in ısrarı üzerine Tibet'e davet edildiler. Tibet'e yerleşmelerinden sonrası ülkede bir çiçek hastalığı salgını baş gösterdi ve gelenekçi soylular ile devlet görevlileri hastalığı bahane ederek bu rahiplerin kovulmalarını sağladılar²⁰⁸. Bu olay sonraki dönemlerde iyice kızışacak Bön-Budist nüfuz çekişmesinin ilk örneklerini teşkil etti.

Başa geçen Khri-lde srong-brtsan daha önce bahsettiğimiz Tibet'in en önemli üç hükümdarını temsil etmek için kurulan "Üç Dharma Kralı"ndan ikincisidir. 742 yılında Çinli prenses Jin-cheng'tan doğan bu imparator siyasi olarak Tibet İmparatorluğu'nun zirveye ulaşmasını sağlamasının yanı sıra imparatorluğunun sonunu getirecek gelişmeleri başlatan kişi de kendisi olacaktır.

²⁰⁵ The Yeshe De Projesi, *Ancient Tibet: Research Materials*, Berkeley: Dharmasala Publishing, 1986, s.249. Aynı zamanda Tibetlilerin bu savaşta bulunmadıklarını belirtenler de vardır. D. M. Dunlop, a.g.m., s.307.

²⁰⁶ Nan-zhao bugünkü Yunnan bölgesindeki altı krallığın veya "Altı Zhao"nın birleşiminden meydana gelir. Kral Ge-luo-feng döneminde bölgedeki bir Çin valisi ile yaşanan bir tatsızlık sonucu kendinden önce gelenlerin Çin'e bağlılık antlaşmasını fesh edip Tibet'e bağlılık yemini etti. Güney Çin'in zorlu yerlerinde bulunan bu krallık Tibet-Çin arasındaki siyasi çekişmede dengeleri değiştirecek bir taraftı. Charles Backus, *The Nan-chao Kingdom and T'ang China's Southwestern Frontier*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, s.52. s.69-71.

²⁰⁷ Beckwith, a.g.e., s.142.

²⁰⁸ Hoffman, a.g.m., s.513-514, 'Gos lo-tsa-ba gZon-nu-dpal, a.g.e., s.40. *Mavi Yıllıklar'da* bu rahiplerin kovulmalarını Mes ag tshoms (eserde Khri-lde gtsung-btsan diye geçer) 'un ölümü sonrası gerçekleştiği kaydedilir. Ayrıca aynı eserde sadece Hoten bölgesinden gelen değil aynı zamanda Çin'den gelen Budist rahipler de kovulmuşlardır. Bir başka Budist tarihte Budizm dininin uygulamalarının tamamen yasaklandığı kaydedilir. bSod-nams-rgyal-mtshan, a.g.e., s.363.

3.1.Tibet İmparatorluğu'nun Altın Çağı ve Khri-srong Lde-Brtsan Dönemi (755-797)

Bu imparator Çinli annesinin etkisiyle Budist yanlısıydı. Ancak ülkesindeki otorite sahiplerinin Budistlere karşı tutumları ve babasına olanlar inancını gizli tutmasına yol açıyordu. İlk başta gizliden gizliye Budist keşişler davet etti. Ayrıca entrika yoluyla babasının katline yol açıp Budizm'i Tibet içinde yasaklayan bakanları öldürttü²⁰⁹.Ülkedeki otoriteyi sağladığı sırada Tibet sınırlarını genişletebilme fırsatı kazandı. Bu fırsat Çin içinde olan büyük bir gelişme sonucu gerçekleşebildi.

Bu büyük gelişme An Lu-shan isyanıdır. Türk anneden ve Soğd babadan doğma olan bu kişi, Tang sarayı içinde çeşitli görevlerle yükselmiş ve İmparator Xuan-zong'un gözüne girmişti²¹⁰. Ancak bu politik nüfuzunu Tang Hanedanlığı'na karşı isyan etmek için kullandı. Günümüzdeki Pekin taraflarında o zamanki adıyla Fang-yang şehrinde isyanı başlatıp doğu başkenti Luo-yang'ı alarak kendisini Yan Devleti'nin imparatoru ilan etti²¹¹. Bu isyan dış politikada büyük atılımlar ve ilerlemeler kaydeden Çin için büyük bir felakete yol açtı. Çin nüfusunun büyük bir bölümü bu isyanın başlattığı olaylar neticesinde hayatını kaybetti. Tang Hanedanlığı'nı da geri dönülemeyecek bir çözülme dönemine sürükledi²¹². Yabancı halklar - özellikle Uygurlar- bu isyanda Çin'e göstermiş oldukları destek ve yardımdan ötürü siyasi ve ekonomik olarak büyük kazançlar sağlamışlardır. Burada özellikle Uygur kağanı Bayan Çor'un Çin'e vermiş olduğu destek dikkat çekicidir²¹³. Çünkü Uygur Kağanlığı'nınÇin ile ilişkileri, Tibet'e karşı olan politikasında belirleyici bir etken oldu.

²⁰⁹ Helmut Hoffman, "a.g.m.", s.514.

²¹⁰ Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.1-2.,

²¹¹ Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.85-93.

²¹² Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.1-2.

²¹³ Uygurlar isyan çıktığı dönemde Tang sarayına ziyaretlerde bulunup isyanın bastırılmasında yardımcı olabileceklerini teklif ettiler. Askeri yönden güçsüz duruma geçen ve en önemli generallerini kaybeden yeni Tang imparatoru Su-zong'un döneminde bu ittifak sağlandı. Uygurlar Çin içinde dört ayrı sefere çıktılar ve dördüncü sefer sonunda Büyük Yan Devleti'ni ve ona bağlı isyancıları bertaraf ettiler. Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.114-115, s.154-168

Bu isyanda Tibetliler ne isyancılara destekte bulundular, ne de Çinlilere yardım gönderdiler. Ancak Tibet'in sınırında bulunan Çinli kuvvetlerin isyan sebebi ile ülkelerine dönmeleri, Tibet'in bölgede tekrar rahat hareket edebilmesine sebep oldu. Başlarda Pamir, Wakhan bölgelerindeki yerel yöneticilerden Tibet'e elçiler gittiler. Tibet'ten de bu bölgelere diplomatik ziyaretler oldu²¹⁴. Bu süreçte Tibet, Çin'in kendisine yaptığı sert saldırıların da ayrıca intikamını alıyordu. 756 yılında Sui-zhou, Wei-wu ve Shi Bao-cheng bölgelerini ele geçirdi. 757 yılında Tangut ve Tu-yu-hun birliklerinin desteği ile Xi-ping'i aldı²¹⁵. Aynı sene Çin'e dostluk ve An Lu-shan isyanına dair destekte bulunmak isteğini bildirdi²¹⁶. Buna rağmen Çin içlerine saldırılara devam etti ve isyana dair bir destekte bulunmadı.

Çin içindeki isyan hareketlerinden faydalanan Tibet, hem Orta Asya'daki kaybettiği nüfuzu geri kazanmaya hem de Tarım Havzası'ndaki kaybettiği toprakları bir bir tekrar ele geçirmeye başladı. Bir süre sonra daha da ileri giderek, Tibet İmparatorluğu tarihindeki en büyük siyasi gelişmelerden biri olan Chang-an'ın fethi gerçekleştirildi.

3.1.1. Tibet İmparatorluğu'nun Orta Asya Hâkimiyeti

Tibet'in siyasi durumu Çin'deki karışıklıklar neticesinde olumlu yönde seyretmeye başlamıştı. Çin ile 757 yılında bir barış antlaşması imzalamışlardı ancak bundan dokuz yıl sonra bu antlaşmayı fesh edip tekrar Çin'e saldırdılar. Tibetliler 763 yılında bugünkü Gansu bölgesindeki Jing-zhou şehri ile Long-you-dao bölgesinin doğusuna saldırıp Jing-zhou valisi Gao Hui'yi ele geçirdiler²¹⁷. Sonrasında bu valinin yardımı ile bugünkü Si-chuan ve Shaan-xi bölgelerine saldırılar düzenledikten sonra Chang-an şehrine doğru yürümeye başladılar. Bunun haberini alan yeni Çin

²¹⁴Dotson, *a.g.e.*, s.129 ; Beckwith, *a.g.e.*, s.144 -145.

²¹⁵Huang , *a.g.t.*, s.114 ; Beckwith, *a.g.e.*, s.146. Her ne kadar 663 yılındaki gelişmelerde Çin tarafındaki Tu-yü-hunların tarih içinde eridiklerini söylesek de, Çin tarafında halen aktif bir siyasi güçlerdir. Özellikle Tibet'in doğu topraklarının savunulmasında etkili bir kuvvettirler. Hatta bazen Tibet'e karşı isyan ettikleri bile olmuştur. Thomas, *a.g.m.*, s.54-55

²¹⁶Huang, *a.g.t.*, s.111.

²¹⁷Huang, *a.g.t.* s.113-114. Tibet yıllıklarında bu seferi yöneten komutanların isimleri Zhang Mchims-rgyal, Rgyal zIgs ve Zhang Stong-rtan olarak geçer. Brandon Dotson, *a.g.e.*, s.132.

imparatoru Tang Dai-zong, şehrin 100 km güneydoğusundaki Shen-zhou bölgesine doğru kaçtı²¹⁸. Tibetliler şehri ele geçirdiklerinde Tang Hanedanlığı mensubu olan ama imparatorla uzak akrabalığı bulunan Li Chang-hong adlı birini imparator ilan ettiler. Şehirden kaçan Tang devlet adamları, bir entrika yoluyla Tibetlilerin Chang-an'dan ayrılmalarını sağladılar. Tibetlilerin atamış oldukları imparator tahtta sadece 15 gün kalabildi²¹⁹.

Bu olaylardan sonra Çin içinde Pu-gu Huai-en adlı Türk kökenli bir komutan isyan etti. İsyan sırasında aldığı çeşitli destekler aracılığı ile kısa sürede büyük bir kuvvet oluşturdu. Aynı zamanda bu isyan ve sonrasında yaşanan olaylar Tibet ile Uygurları birbirlerine savaş açmalarına sebep oldu.

3.1.2. Pu-gu Huai-en İsyanı ve Tibet-Uygur Savaşlarının Başlaması

Pu-gu Huai-en, aslen Tegreklerin Bugut(Bu-gu) boyundan geliyordu. Bu boy eskiden Tula Nehri taraflarında yaşıyordu. İlk başlarda Doğu Göktürk Kağanlığı'na bağlılarken, 630 yılında devletin yıkılmasından sonra hâkimiyeti ele alan Xue-yan-tuolaratabi oldular²²⁰. Xue-yan-tuolar da yıkılınca646 yılında Tang Hanedanlığı'na himayesine girdiler. Pu-gu Huai-en, soy olarak Tang Hanedanlığı'na bağlanan Bugut beyi Suo-fu İlteber Gelan Ba-yan'ın soyundan gelmektedir²²¹. Pu-gu Hui-en, An Lu-Shan isyanının bastırılmasında Uygurların Tang yanında savaşması için gönderilen heyetteki kişilerden biriydi. An-lu Shan isyanı sırasında Uygurlara elçilik görevini 757 yılında bizzat kendisi giderek gerçekleştirmişti. Bunun dışında

²¹⁸ Huang, *a.g.t.*, s.113-114.

²¹⁹ Huang, *a.g.t.*, s.115-116.

²²⁰ Bu topluluk Türkçe literatürde Sir Tarduş olarak bilinse dahi meselenin kendisi tartışmalıdır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Hayrettin İhsan Erkoç, "Tie-le ve Töliş I", *Prof. Dr. Zafer Önler Armağanı*, ed. Osman Özer, Ankara : Kanguru Yayınları, 2019, ss.395-455 ; Hayrettin İhsan Erkoç, "Tie-le ve Töliş II", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihi İzler : Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, ed. Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, Ankara : Nobel Akademik Yayıncılık, Şubat 2020, ss.30-71.

²²¹ Tilla Deniz Baykuzu, "T'ang Hanedanlığı'nın Büyük Generali Pu-ku Huai-en", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 54, S : 1, Ankara, 2014, s.378-379.

birçok askeri göreve dâhil olarak An Lu-shan isyanının bastırılmasında büyük katkıları oldu. Ayrıca isyanın sonunu getirecek olan savaşta kilit bir konumdaydı. Bu hizmetleri sebebiyle Tang imparatorunun takdirini kazanmasının yanında büyük bir politik güç elde etti²²².

İsyan etmesinin sebebi iddialara göre talihsiz olayların birbirini takip etmesiyle açıklanıyordu. Uygur kağanı Böğü'ye son savaştan sonra kendi topraklarına dönmesi için refakat ederken, Uygurlarla birleşip Çin'e karşı isyan edeceği dedikodusu yayıldı. Pu-gu Huai-en bu iddiaları yatıştırmak için türlü çabalarda bulunsa dahi bir işe yaramadı ve bunun sonucunda Çin'e karşı isyan başlattı. 764 yılında Tibetliler, Uygurlar ve Tangutlardan birleşik kuvvetlerle Feng-tian bölgesine hareket etti. Burada küçük çaplı bir saldırı yapıp geri döndü. Sonraki yılda Bu-gu Hui-en'in güçlerine Tu-yu-hun, Qiang, Nula adlı kavimler de destek verdi. Tibetliler kuzeyden, Tangutlar doğudan, Nula ve Tu-yu-hun kuvvetleri ise batıdan saldırarak Chang-an yakınlarındaki birçok yeri yağmaladılar. Uygurları yatıştırmak için bizzat yanlarına giden Çinli General Guo Zi-yi, Uygurların Pu-gu Huai-en tarafından kandırıldıklarını öğrendi. Pu-gu Huai-en Uygurlara gittiğinde imparator ve Guo Zi-yi'nin öldükleri dedikodusunu yaymış ve bundan dolayı ülke içinde karışıklık çıktığını iddia etmişti. İsyancılara ettikleri yardımdan vazgeçen Uygurlar Tibetlilerle Çin için savaşarak bu hatalarını telafi etmeyi önerdiler. Aynı zamanda bu olaydan kısa bir süre sonrasında Pu-gu Huai-en hastalanıp öldü²²³.

Savaşın asıl sebebinin bu isyandaki bir telafi çabasından çok, gücünü kaybeden Çin'i kolayca sömürebilme mücadelesi olduğu açıktır. Çünkü hem Uygurlar hem Tibetliler Çin'den bol miktarda yıllık hediye, ticari imtiyaz veya doğrudan yağma suretiyle zenginliklerini arttırıyorlardı. Uygurlar at ticaretiyle büyük kârlar elde ediyorlardı²²⁴. Tibetliler ise Tarım Havzası taraflarında yayılmacı politikaları ile Çin'in batı ticaretini kesiyorlardı. Çin'in, tarihi başkentini ele geçirebilmiş bu devlete karşı bir müttefik bulması gerekiyordu. İnsan gücü, isyanlar ve savaşlar sonunda

²²² Baykuzu, *a.g.m.*, s.380-392.

²²³ Baykuzu, *a.g.m.*, s.392-396.

²²⁴ Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s. 18-19.

erimişti, ekonomisi ise artık eski zamanlardaki gibi dışa yayılmayı kaldıramayacak durumdaydı. Bu yüzden Tang Hanedanlığı Uygurlarla iyi geçinmeyi dış siyasetinde neredeyse bir zorunluluk haline getirmişti. Bunun yanı sıra Uygurlar da Tarım Havzası bölgesinde bir hâkimiyet kurmak istiyorlardı ve Tibetliler bu konuda önlerindeki en büyük engeldi. Bu Tibet-Uygur çekişmesi ilk süreçte Çin topraklarında kalacakken kısa bir süre sonra Tarım Havzası civarlarına kaydı.

Guo Zi-yi, Uygurları kendi taraflarına çekince Tibetlilerin çok fazla hayvana sahip olduklarını ve ele geçirilirse büyük bir zenginlik kazanacaklarını söyledi. Bu sırada Pu-gu Huai-en hastalanıp ölünce Uygurlar tamamen Çin ordusu ile hareket etmeye başladılar. Tibetliler bu olaydan şüphelendikleri için geceyarısı ordugâhı terk ettiler. Guo Zi-yi peşlerinden Bai Yuan-guang ve Uygurları gönderdi. Ling-tai bölgesinde bu iki kuvvet birleştikten sonra, 25 km. batıdaki Chi-shan Ling taraflarında saldırıya geçtiler. Saldırıyı gerçekleştirecek bu iki ordu gece ay çok parlak olduğundan dolayı saldırmayı uygun görmediler. Gecenin daha da kararması için Uygurlar kamdan kar ve rüzgâr getirmesini istediler. Bir süre sonrasında çok şiddetli bir şekilde kar yağmaya başladı. Bu iki ordu sabah savaş için meydana geldiklerinde, Tibetlilerin savaşamayacak şekilde donduklarını gördüler. Yapılan savaşta kaynaklara göre 100.000'e yakın Tibetli öldü, sayısız hayvan ele geçirildi, 5000 savaş esiri geri kurtarıldı. Ayrıca isyan ordusu içinde yer alan Qiang ve Tu-yu-hunlar teslim oldular²²⁵.

Tibetliler, bu seferden sonra Çin sınırlarına saldırmaya devam ettiler. 783 yılına kadar Liang-zhou, Gan-zhou, Su-zhou, Gua-zhou ve Hami bölgelerini ele geçirildi²²⁶. Aynı yıl Tibetliler ve Çinliler arasında bir anlaşma imzalandı. Bu antlaşma neticesinde Tibet ve Çin denk iki devlet sayıldı²²⁷. Çin kendi içinde Tibet ile savaşı devam ettirecek duruma değildi, Uygurlarla bir diplomatik anlaşmazlık yaşıyordu²²⁸. Ayrıca kendi içinde

²²⁵ Baykuzu, a.g.m., s.398. Başka bir telif eserde olaylar daha farklı anlatılır. Çandarlıoğlu, a.g.e., s.18.

²²⁶ Beckwith, a.g.e., s.148-149.

²²⁷ Gumilev, a.g.e., s.487

²²⁸ Dokuz Oğuzlardan bir grup Çin içinde kendilerini Uygur olarak tanıtarak ticaret yapıyordu. Uygur kağanı Alp Kutlug Bilge'nin Dokuz Oğuzları katletmeye başlaması sonucu bu grup Çinli kumandan Zhang Guang-sheng'dan Çin içindeki bir Uygur Tudun'un öldürülmesini istedi. Bu planı başta Çin imparatoru kabul etmese de sonrasında

vazifelerinin torunlarına da geçmesini isteyen üst düzey memurların ayaklanmaları ile uğraşıyordu. Çin mecburen bu antlaşmayı kabul etti. Bu antlaşma neticesinde Tibetlilere Hotan ve Turfan bölgelerine yayılabilmek fırsatı doğdu²²⁹.

Bu barış antlaşmasına rağmen Tibetliler Çin'in iç işlerine karışmaya devam ettiler. Çin'e karşı isyan başlatan Zhu Ci adlı bir komutan Uygurları kendi tarafına çekmişti. Bunun yanında Tibet de Çin tarafına destek kuvveti gönderdi. Ama Çin isyanı bastırmasına rağmen Tibetlilere vermiş olduğu sözü yerine getirmedi²³⁰. 783 yılındaki barış antlaşmalarını fesh ettiler ve Ordos'un güney kesimini ele geçirip Çin'e karşı yeniden tehdit unsuru olmaya başladılar. Ordos'un ardından Dun-huang da ele geçirildi²³¹. Çin bakanı Li Mi, imparatora dış politikasını değiştirmesini tavsiye etti. Bu değişikliğe göre Çin'in Uygurlarla ve İslam Halifeliği ile ittifak kurması gerekiyordu. Aynı zamanda Nan-zhao ile barış konusunda anlaşmak zorundaydı. İmparator Uygurlarla ittifak konusuna şiddetle karşı çıktı. Ama iç meselelerin karışıklığı ve Tibetlilerin baskısı her geçen gün kendisini sıkıştırıyordu²³².

Çin coğrafyasındaki çatışmalar sonrasında Tibetliler ve Uygurlar kısa bir süreliğine siyasi olarak pek karşı karşıya gelmediler. Beşbalık olayı bu iki siyasi güç arasındaki savaşı yeniden körükledi. Uygurlar, fazla vergi ve baskıcı politikaları neticesinde bu bölgedeki Karlukların, Sha-tuo

yaşanan gelişmeler sonucu bu Tudun öldürülür. Bunun sonucunda Uygur kağanı ölen Tudun'un karşılığında yüklü miktarda ipek, altın ve gümüş alıp aynı zamanda Çin imparatorunun öz kızıyla evlendi. Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.21-22. Aynı zamanda başka çalışmalar bu anlaşmazlığa karışmış kitlenin "Dokuz Oğuz"dan ziyade dokuz Soğd kabilesi olduğunu savunur. Gökhan Ertürk, *Ötüken Uygur Kağanlığı'nda Devlet Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale : 2020, s.112-113.

²²⁹Gumilev, *a.g.e.*, s.487.

²³⁰Gumilev, *a.g.e.*, s.491 ; Huang, *a.g.t.*, s.141-144 ; Beckwith, *a.g.e.*, s.149-150.

²³¹ Beckwith, *a.g.e.*, s.149-152. Beckwith, bu güney Ordos bölgesinin Tibetliler tarafından ele geçirilmesini kilit bir gelişme olarak yorumlar. Tibet'in Pamir bölgesinden Gansu tarafına yayılması sonucunda Çin ile Orta Asya arasındaki en önemli yolun ele geçirildiğini kaydeder. Tibetlilerin imparatorlukları yıkıldıktan sonra bu bölgenin denetimini Tangutlar devralmıştır. Christopher I. Beckwith, "The Tibetans in the Ordos and North China: Considerations on the Role of the Tibetan Empire in World History", *The History of Tibet: The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty*, ed.Alex McKay, C: 1, New York: RoutledgeCurzon, 2003, s.227-228.

²³² Christopher I. Beckwith, *a.g.e.*, s.151-152 ; Huang Chi-huei, *a.g.t.*, s.150.

Türklerinin ve Beyaz Elbiseli Türklerintepkisini çektiler²³³. Bu gelişmeler olurken Tibetliler sürekli buradaki halklarla ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. En sonunda bu ittifak gerçekleşti ve 789 yılının sonlarında Tibetlilerin önderliğinde Beşbalık şehri ele geçirildi²³⁴. Uygur Kağanlığı'nın veziri İl Ögesi İnancı Bilge 790 yılında bu koalisyonu yenmek için harekete geçse de yenildi. 790 yılında Uygurların A-zhuo Kağan döneminde İl Ögesi İnancı Bilge Çin'in de yardımı ile tekrar Beşbalık bölgesini geri almak için saldırıya geçti. Kaynaklara göre Beşbalık'ı geri almak için toplanan ordu neredeyse "Ülkedeki bütün askerler" olarak anlatılıyordu. Ancak Uygur ordusu büyük bir yenilgi yaşadı. Tibetlilerin lider olduğu koalisyon tarafından Uygur ordusunun yarısı katledildi. Ayrıca İl Ögesi İnancı Bilge, sefer sonrası sinirlenip Çin destek kuvvetlerini yöneten komutan Yang Xi-gu'yu öldürmüştü²³⁵. Bu olay Çin'in Orta Asya şehirleri üzerinde olan kontrolünü iyice zayıflattı. Aynı zamanda Karluklar bu zafer üzerine Uygurların Fu-tu Vadisi'ne saldırdılar. Uygurlar buradaki boylarını başkent Ordubalık şehrinin güneyine taşımak zorunda kaldılar. Tibetliler 791 yılında Koço şehrini aldılarsa da sonraki yıl Uygurlar şehri geri aldılar. Bu ittifak son olarak 794 yılında Hoten şehrini ele geçirdi²³⁶.

Ne var ki Tibetliler bu koalisyon ile beraber en fazla bu bölgeye kadar genişleyebildiler. Aynı yılda Tibetliler Ling-zhou tarafında saldırıya geçseler de Uygurlar tarafından durduruldular. Aynı zamanda Uygurlar Karluk ve Tibetlileri yenip Beşbalık bölgesinin bir kısmını ele geçirdiler ve şehri kuşatmaya aldılar. Bir sonraki yılda ise Zan Rgyal Sum isimli bir Tibetli komutanı yakalayıp Çin imparatoru De-zong'a hediye olarak gönderdiler. 792 yılında ise Koço şehrini Tibetlilerden geri aldılar²³⁷.

²³³ Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.24 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.96. Sha-tuo Türkleri, aslen Batı Türklerine mensup olan boylardan biridir. Geçmişlerinde bazen Çinlilere itaat etmişken bazen isyan etmişlerdir. Tibetlilerin oluşturduğu siyasi tehlikeyi önlemek amacıyla 712 yılında Beşbalık bölgesine yerleştiler. Chavannes, *a.g.e.*, 139-142. "Beyaz elbiseli Türkler" şeklinde spesifik yazılmasının sebebi ise Mani dinini kabul ettikleri için olduğu düşünülür. Müslüman olduklarına dair görüşler de mevcuttur. Beckwith, *a.g.e.*, s.154.

²³⁴ Beckwith, *a.g.e.*, s.153-154 ; Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.24 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.96-97.

²³⁵ Beckwith, *a.g.e.*, s.154-155 ; Huang, *a.g.t.*, s.154-155 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.96-97.

²³⁶ Beckwith, *a.g.e.*, s.155-156 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.97.

²³⁷ Beckwith, *a.g.e.*, s.155-156. Ele geçirilen bu Tibetli komutanın Çince adı Jie-xin olarak geçer. Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.25.

Tibet İmparatorluğu Khri-srong lde-brtsan döneminde altın çağını yaşamıştı. Aynı zamanda yine bu dönem Tibet İmparatorluğu'nun gerileme ve çöküşünün ilk adımlarını teşkil ediyordu.

3.2. Tibet İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Ral-pa-chan Dönemi (815-838)

Khri-srong lde-brtsan'ın Budist taraftarı olduğunu fakat babasının yaşadıklarından ve saraydaki nüfuz kavgalarından dolayı bunu gizli tuttuğundan yukarıda söz etmiştik. Halkın arasında Budizm'i yaymak ve otoritesini sağlamlaştırmak için Hintli keşiş Santirakṣita'yı Tibet'e davet etmiş. Fakat bu kişi halkın sempatisini kazanacağına daha da tepki çektiğinden geri dönmek zorunda kalmıştır. Dönerken Khri-srong lde-brtsan'a Padmasambhava adlı bir keşişin kendisinden daha etkili olacağını telkin etti. Bu kişi aslen Keşmir bölgesindeki Budizm'i benimsemiş olup Santrakṣita'nın aksine Budizm'in daha "sapkın" sayılabilecek bir kolunu temsil ediyordu²³⁸. Gerçekten bu kişi eylemleri ile daha başarılı olmuştu ve halkı kendisine daha çok sevdirmişti, hem de Bön dinini benimsemiş soyluların gözünü korkutmayı da başarmıştı. Bu kişinin ve dış siyasetin başarıları ile iyice iktidarını sağlamlaştıran Khri-srong lde-brtsan Budizm'i Tibet İmparatorluğu'nun resmi dini olarak ilan etti. Budizm'in hangi mezhebi benimseyeceği ile ilgili Khri-srong lde-brtsan'ın Lhasa'da yaptırdığı bir tartışmada Hintli Budistler, Çinli Budistleri yendi²³⁹.

Aynı zamanda gelecekte devletini ekonomik açıdan çökertecek bir karar verdi. Verdiği karara göre birçok aile yeni yetiştirilecek Budist keşişlerin giderlerini karşılamak zorundaydı. Birçok savaştan çıkan ve insangücü azalan Tibet nüfusunun aynı zamanda böyle bir ekonomik ağırlığın altına girmesi Tibet İmparatorluğu içindeki derin çatışmaları daha da körükledi. Bu çatışmalar sebebiyle Khri strong suikaste kurban gitti²⁴⁰.

²³⁸ L.Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019, s.281 ; Hoffman, a.g.m., s.516-517. Bir Tibet Budist tarihinde Padmasambhava'nın geldiği yer Kaşmir yerine Oddiyana olarak geçer. 'Gos lo-tsa-ba gZon-nu-dpal , a.g.e., s.368.

²³⁹Hoffman, a.g.m., s.516-517.

²⁴⁰Hoffman, "a.g.m.", s.517.

Tibet'in iç meseleleri bu durumlardan muzdaripken, dış siyaset de çatırdamaya başlamıştı. 751 yılından beridir vassalı olan Nan-zhao sonunda Çin ile antlaşmıştı. Burada aynı zamanda Tibetlilerin sürekli Nan-zhao'dan insan gücü talep etmeleri de etkili olmuştu. Nan-zhao devletinin taraf değiştirmesiyle Tibetliler Çin'e güneyden saldırma şansını kaybettiler²⁴¹. Batı tarafında Karluklarla süzerenliği devam ederken İslam Halifeliği ile olan dostluk yerini savaşa bırakmıştı. Hatta Nan-zhao ile olan savaşta iddiaya göre Arap askerler ele geçirilmişlerdi²⁴².

3.2.1. Tibet İmparatorluğu-İslam Halifeliği Savaşları

Semerkind hâkimi Refî bin Leys 808-809 yıllarında Abbâsî halifesi Harun er-Reşid'e karşı isyan ettiğinde, topladığı kuvvetlerin arasında Tibetliler de vardılar²⁴³. Halife Harun er-Reşid isyanı bastırmak için Horasan bölgesine gitse de 809 yılında yolda öldü. İsyanla ve Tibet-Karlukittifakıyla ise yeni Halife el-Emin'in küçük oğlu el-Memun ile uğraşmak zorunda kaldı. Halifeliğin doğu bölgeleri kendisine verilmiş el-Memun, siyasi durumu düzelterek güce sahip değildi. Karluklar ile Tibetliler Horasan topraklarına sürekli akın hareketleri yapıyorlardı ve birçok önemli şehirden yıllık haraç topluyorlardı. Bu sorunları bir yana Halifelik içindeki iç savaş belirtileri de kendisini politik açıdan sıkıntıya sokuyordu. Bu durumda kendisine göre yegâne çözümün Tibetlilerden yardım almak olarak görüyordu²⁴⁴. Ancak veziri el-Fadıl, el-Memun'un Tibet ve Karluklarla ittifak yapmasına ek olarak Pamir tarafındaki devletlerle barış yaparak gücünü batıda oluşacak iç savaş için saklaması tavsiyesinde bulundu. Vezirinin tavsiyesine uyarak Bağdat tarafına yürüyen el-Memun savaştan galip ayrıldı ve doğu tarafında sürdürdüğü barışçıl politikayı sonlandırdı. Komutanı el-Fadıl'ın yaptığı seferler zamanında barış veya ittifak görüşmeleri yaptıkları devletler üzerineydi. Başlarda Kabil

²⁴¹Huang, *a.g.e.*, s.156-162.

²⁴²Beckwith, *a.g.e.*, s. 157. Beckwith, bu askerlerin savaş esiri olduklarını savunur.

²⁴³Barthold, *a.g.m.*, s.253.

²⁴⁴Beckwith, *a.g.e.*, s.158-159. Bu kişinin döneminde ayrıca Tibet hükümdarının İslâm'ı kabul ettiği ve kendisine hediye edilen altın bir tahta oturan altından yapılan bir putun Horasan'dan Mekke'ye gönderildiği aktarılır. Barthold, *a.g.m.*, s.253. Christopher I. Beckwith'in eserinde bu kralın Kabil kralı olduğu belirtilir, Beckwith, *a.g.e.*, s.159-160.

kralını yendi ve Müslümanlığı kabul etmesini sağladı²⁴⁵. Ardından Keşmir ve Tibet taraflarına başarılı seferler düzenledi. Daha sonra Karluk tarafına sefer düzenleyip Karluk yabgusunu ve ailesini Kimek topraklarına kaçmak zorunda bıraktılar²⁴⁶.

3.2.2. Tibet-Uygur Savaşları ve Sha-tuo Türklerinin Tibet'ten Ayrılmaları

Uygurlar Tibetlilerin Çinlilerden aldıkları Liang-zhou bölgesini 808 yılında ele geçirdiler. Bu olay üzerine Tibetliler Sha-tuo Türklerini başka bir bölgeye taşıma kararı verdiler. Tibet-Uygur savaşlarında sürekli Tibetlilerin öncü kuvvetleri olarak kullanılmaktan bıkan Sha-tuo Türkleri verilen emri dinlemeyip Tibetlilerle savaşarak Sarı Irmak'ın kuzeyine doğru çekildiler. 808 yılının yazında ise kalan 1300 ailelik Sha-tuo kitlesi Çinlilere tabî oldu. Çinliler Tibetlilerle Sha-tuo Türklerinin çatışmalarını için onları Sarı Irmak'ın doğu havzasına çektiler²⁴⁷. 809 yılında Tibetliler Uygurlara saldırdılar, 50.000 atlı kuvveti ile Çin tarafına seyahat eden Uygur elçisine müdahale ettiler ve malları yağmalandı. 812 yılında bir Uygur kuvveti Gobi Çölü'nü geçip Tibetlilerin elinde tuttıkları Liu-gu bölgesine saldırarak cevap verdiler²⁴⁸. 821 yılına kadar Tibetli kuvvetlerin Uygur başkenti Ordubalık'a uzanan akın hareketleri düzenlemeleri dışında bu iki güç arasında büyük bir çatışma olmadı²⁴⁹.

821 yılında Uygurlar batı tarafından Karluk ve Tibet kuvvetleri ile çarpışmış, bu kuvvetleri Fergana'ya kadar takip etmişlerdi. Ayrıca İslam Halifeliği ile iyi ilişkiler kurulmaya başlanmıştı. Fakat halen kuzeyden Kırgız, güneyden ise Tibetliler Uygurların siyasi nüfuzlarının yayılmasını engelliyorlardı. Kırgızlar Uygurların Sibiryaya yolunu tutarlarken, Tibetliler Hami ve Lop Nor bölgelerinden sürdürdükleri akınlarla Gansu ve Tarım Havzası bölgelerine akmasını engelliyorlardı²⁵⁰.

²⁴⁵Beckwith, *a.g.e.*, s.159-160.

²⁴⁶Beckwith, *a.g.e.*, s.162, Hüseyin Salman, *Karluklar* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, s.68.

²⁴⁷Huang, *a.g.t.*, s.170-171. Gülçin Çandarlıoğlu, Sha-t'oların Çin yerine Uygurlara tabîyet bildirdiğini belirtir. Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.28.

²⁴⁸Beckwith, *a.g.e.*, s.164. ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.28.

²⁴⁹Beckwith, *a.g.e.*, s.165.

²⁵⁰Beckwith, *a.g.e.*, s.165-166.

Bu güçler arasındaki savaşlar Çin ile olan barış sırasında sonuçlandı. Uygurlar Çin ile evlilik antlaşması yoluyla müttefikliğini pekiştirmeye çalışırken, Tibetliler de aralarındaki savaşı sonlandırmak için barış antlaşmasını neticelendirmeye yaklaşmışlardı. Fakat Tibetliler halen saldırılarına devam ediyorlardı. Tibetliler bu Uygur-Çin evliliğine binaen Çin hâkimiyetinde olan Qing-sai Kalesi'ne saldırdılar. Yan-zhou tarafından bir karşı saldırı gelince geri çekildiler. Bu olay sonrasında Uygurlar Çin imparatoru Mu-zong'a prensesin ülkeye geldiğinde Kuça ve Bei-ting taraflarına 10.000'er asker göndererek Tibetlileri bu bölgeden atmanın sözünü verdiler. Fakat prenses Uygur ülkesine gitme yolundayken bu sözü verilen harekât gerçekleşmedi. Çinlilerin Tibetlilerle yaptıkları küçük bir çatışma dışında siyasi çekişme yaşanmadı. Zaten bu olaydan sonra mevzubahis güçler birbiri ile barış antlaşmasını tamamlamışlardı. Çin ile Tibet arasında olan barış antlaşmasının birer nüshası Tibet ile Çin'in başkentlerine ve sınır boylarına yerleştirildi²⁵¹.

Bu barış dolu ortam uzun sürmedi. Orta Asya dolaylarının dönemindeki en etkili güçleri arasındaki Tibetliler ve Uygurlar, kendi içlerinde geri dönüşü olmayan ve yıkımlarıyla sonuçlanacak bir siyasi krize girdiler. Uygur tarafı için yıkım iç entrikalardan geldi. Uygurlar siyasi sahada hem Çin hem de Tarım Havzası dolaylarında nüfuzlarını genişletseler dahi, kendi içlerinde karışıklıklar sürmekteydi. Bu kargaşada Külüg Baga Sangun adlı bir Uygur komutanı 840 yılında 100.000 kişilik Kırgız kuvvetiyle Uygurların başkentini yerle bir etmişti. Ötüken Uygur Kağanlığı'nı yıkan Kırgızlar Ötüken bölgesini hâkimiyetleri altına aldılar. Bu yenilgi sonrasında birçok Uygur kitlesi farklı yerlere göç ettiler. Bir kısmı Doğu Türkistan taraflarına, bir kısmı Turfan taraflarına yönelirken bir kısmı Gansu tarafına yerleştiler²⁵².

Uygurların çöküşünden ve halkının ayrı yerlere dağılmasından en çok memnun olacak gücün Tibetliler olduğunu düşünebiliriz. Sonuçta Çin de, iç isyanlarından başarmışsa da eski konumuna gelmekten çok uzaktı. Üstelik İslam Halifeliği Tarım Havzası'nı ele geçirecek politik kuvvetten uzaktı. Bu

²⁵¹ Huang, *a.g.t.*, s.176-178 ; Beckwith, *a.g.e.*, s.166-167.

²⁵² Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara : Akçağ Basım Yayın, 2011, s.60 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.33 ; Erkoç, *a.g.e.*, s.36.

durumda Tarım Havzası'nın ötesindeki Orta Asya'yı Tibet'in kontrol edeceği düşünülse de mümkün gözüküyordu. Çünkü Tibet'in ikinci Dharma Kralı Khri-srong lde-brtsan'ın reformları ve bıraktığı Budizm imparatorlukta kırılmalara neden olmaya başlamıştı.

3.2.3. Tibet İmparatorluğu'nun Dağılışı

Khri-srong lde-brtsan'ın ölümünden sonraki hükümdarlarda da Budist nüfuzun artması devam etti, hatta bazı aile üyeleri kendilerini tamamen keşişliğe verdiler²⁵³. Gün geçtikçe Budist keşişlerin sayısı çoğalmakta ve yapılan reform gereği birçok aile hızla çoğalan keşişlerin masraflarını karşılamaktaydı. Ama bu durum devleti iyice zayıflatmıştı. Savaşlar sonucunda insan gücü iyice erime noktasına gelmişti. Aynı zamanda Bön dini mensubu soylularda memnuniyetsizlik hat safhadaydı²⁵⁴. Bütün bu gelişmeler üçüncü Dharma Kralı Ral-pa-chan'da daha da arttı.

Khri-lde srong-brtsan'ın ortanca çocuğu olan Ral-pa-chan büyük kardeşinin keşiş olması sebebiyle tahta geçebilmişti. Kendisi saçlarının üstüne keşişlerioturtacak kadar Budist taraftarı olan biriydi. Onun döneminde atası Khri-srong lde-brtsan'ın yapmaya çalıştığı reformları daha da güçlendirerek devam ettirdi. Tabii bu Bön dini mensubu soyluları daha da kızdıran ve endişelendiren gelişmelerdendi. Bir süre sonra, vezirinin entrikası sonucu öldürüldü ve yerine kardeşi gLang-dar-ma geçti²⁵⁵.

Bön soylularının desteği ile başa geçen bu imparator dönemi Budistler için adeta bir zulüm dönemi idi. Tapınaklar Mes ag-tshoms dönemindeki gibi kasaplara çevrilmişti ve Budist keşişleri zorla ava çıkarılıyordu, hayvan öldürmedikleri vakit bizzat öldürülüyorlardı. En sonunda bir Budist keşiş bu zulme dayanamadı ve dışı siyah içi beyaz bir pelerin giyip beyaz bir atı siyaha boyadıktan sonra Lhasa'ya gitti. Burada gLang-dar-ma'yı bulup kendisini okla öldürdü. Ardından şehirden uzaklaşıp pelerini ters çevirerek

²⁵³Hoffman, a.g.m., s.519-520 Tibet İmparatorluğu'nun sonraki dönemlerinde bu uygulama bir tür kanun haline geldi, hatta bu keşişler bizzat yönetici olabildiler. Christian Jahoda, Christiane Kalantari, "Kingship in Western Tibet in the 10th and 11th Centuries", *Cahiers d'Extrême-Asie*, Sayı : 24(Kingship, Ritual, and Narrative in Tibet and the Surrounding Cultural Area), 2015, s.85.

²⁵⁴Hoffman, a.g.m., s.520.

²⁵⁵ Bu-ston, a.g.e., s.197. ; Hoffman, a.g.m., s.520-521.

ve atının boyasını temizleyerek kılık değiştirdi ve kaçtı²⁵⁶. Bu gelişme Tibet İmparatorluğu'nun sonu anlamına geliyordu. Soylular Tibet Platosu'ndaki birliği dağıtma kararı verdiler. Tibet eskisi gibi feodal güçler bölgesi haline geldi. gLang-dar-ma'nın ölümü sonrasındaki oğulları ve varisleri babalarının aksine Budizm'in büyük destekçileri oldular²⁵⁷.

Yarlung hanedanlığının dağılmasından sonra sadece iki komutan İmparatorluk düzenini geri getirmek için birbirini ardında savaşa tutuştu. Bu taraflar Blon Gun-bzer ve Zan Pei-pei idi. Sarı Irmak taraflarında Zan Pei-pei rakibini yenince Tarım Havzası'ndaki Tibet hâkimiyetindeki eski bölgeler bir bir Çin'e yeniden tâbii olmaya başladılar. Gan-zhou taraflarına, Uygurları takibe giden Zan Pei-pei'nin akıbeti bilinmemektedir. Diğer komutan Blon Gun-bzer ise Zan Pei-pei'nin astı Tuo-ba Huai-guang ile olan savaşlarda yenik düştü ve Tibet'in siyasi olarak yeniden canlanma potansiyeli ortadan kalkmış oldu²⁵⁸. Bu olaylardan yüzyıl sonra, 966'da başka bir komutan Tibetlileri birleştirmeye yaklaşmışsa da Beşbalık yakınlarında Uygurlara yenildi ve kellesi Çin başkentine gönderildi²⁵⁹.

²⁵⁶ Bu-ston, *a.g.e.*, s.197-199. ;Hoffman, *a.g.m.*, s.521.

²⁵⁷ Bu-ston, *a.g.e.*, s.200. ; Jahoda, Kalantari, *a.g.m.*, s.83

²⁵⁸ Christopher I. Beckwith, *a.g.e.*, s.169-172. ; Huang Chi-huei, *a.g.t.*, s.184-193.

²⁵⁹ Hemut Hoffman, "*a.g.m.*", s.522.

SONUÇ

Tibetli kavimler olan Di ve Qiangların, Çin ile ilişkilerine genel olarak bakıldığında bu kavimlerin kadim zamanlardan beridir Çin tarafından bilindikleri fakat Hunlar kadar büyük bir tehdit olarak görülmedikleri sonucuna varılabilir. Onlar ancak Hunlar ile ittifak kurduklarında tehlikeli olarak algılanmışlardır. Bunun belki de en büyük sebebi Qiangların belirli bir siyasi düzen olmadan yaşamalarıdır. Qiangların çoğunlukla önce Han Hanedanlığı'na bağlılık yemini ettikleri ancak bir süre sonra bu bağlılık yemininden vazgeçip isyan ettikleri görülmektedir. Qiang boylarının açıkça tek bir tarafı tutmaktan çok, başlarındaki beyin kararları doğrultusunda hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin bir kısmı Çin tarafında savaşım sınırlarını korurken, bir kısmı Hun tarafında veya kendi başına Çin'e karşı savaşmıştı. Merkezi hâkimiyet bu anlamda aralarında pek hissedilmiyordu.

Asya Hunları ile Tibetlilerin ilişkilerine baktığımızda ilk dönemlerde Qiangların yoğun bir siyasi etkinlik içerisindeyken Dilerin daha sakin bir politika izledikleri görülmektedir. On Altı Devlet Dönemi'ne gelindiğinde ise Di kavmi öne çıkmışken Qianglar arka planda kalmışlardır. Öne çıkmanın en büyük sebebi şüphesiz Di kavminin ilk dönemde Çin sahasına daha yakın olmasından kaynaklanmaktadır. On Altı Devlet Dönemi öncesinde bulundukları konumu daha da Çin işlerine taşımış, hatta Chang-an çevresinde Qianglar gibi önemli bir konuma gelmişlerdi. Onların daha aktif hale gelişlerini etkileyen unsurlardan biri de muhakkak İlk Zhao Devleti içindeki Di unsurudur. İlk Zhao Devleti'nin kendi içinde olan Di isyanları ve devleti düşürdüğü durum Di kavminin siyasi dengeyi değiştirebilmesini sağlamıştır. Özellikle Chang-an çevresindeki Di ve Qianglar İlk Qin Devleti'nin yükselmesinde kilit bir rol oynamışlardır. Burada Qiangların bu kadar öne çıkamamalarının nedeni belki de otonom yaşayış tarzlarından gelmektedir. Dilerin siyasi durumuna baktığımızda şehir hayatına daha iyi uyum sağlayabildiklerinden bahsedilebilir. Belki bu şehir yaşantı tarzlarını benimsemeleri ayrıca kabile bağlarının devam etmesi Hun Devletleri içinde önemli noktalara gelebilmelerini açıklayabilir. İlk Qin Devleti döneminde Çinlileşme yönünde politikaların yürütüldüğü

görülmektedir. Fu Jian dönemi Dilerin nüfuzunun kırılmaya çalışılması ve Konfüçyanistekin arttırılması buna bir örnektir.

Çalışmamızda, özellikle Tibet İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde Tibet-On-ok ittifakı veya Batı Türkistan dolaylarındaki Türklerin Tibetlilerle ittifak halinde oldukları görülmektedir. Bunun yanında Doğu Göktürk Kağanlığı ile batı tarafına nazaran fazla diplomatik ilişki kurulmamıştır. İki taraf arasında sadece bir defa ortak saldırı ve küçük bir diplomatik hareket dikkat çekmektedir. Bunun sebebi hiç şüphesiz Tibet'in daha çok batı taraflarında; Tarım Havzası ve Maveräünnehir bölgesinde hâkimiyet kurmayı amaçlamasındandır. Büyük ihtimalle sırf bu sebepler yüzünden Uygurlara karşı düşmanca bir politika izlemişlerdir. Çünkü Uygurlarda hemen hemen aynı topraklar üzerinde hâkimiyet sağlama amacına girişmişti ki Beşbalık olayını örnek olarak gösterebiliriz. Aynı zamanda Doğu Göktürklerde olduğu gibi en azından sessiz bir ittifak yoluna gitmemesindeki en büyük sebep şüphesiz Çin'in bulunduğu politik konunun zayıflığıydı.

Tezimizde en çok üzerinde durduğumuz konu Tarım Havzası civarında yaşayan Tibetliler ve Türklerin ittifakı ile bölgedeki etkisidir. Bölgede hâkimiyet kurabilmek için Tarım Havzası'nda yaşayan herhangi bir Türk kavmi mutlaka Tibetlilerle ittifak sağlıyordu. Bu cümle siyasi olarak bölgede Tibetlilerin daha üstün oldukları düşüncesini ortaya atsa da işin aslı öyle değildir. Tibetliler belki de Türklerin Tibetlilere ihtiyaç duymalarından daha çok bu müttefikliği aramıştır ki Ton Yabgu Kağan'ın ölümü sonrasındaki mevcut siyasi tablo buna örnektir. Kağan'ın ölümü sonrası Tibetliler Batı taraflarında eskisi kadar saldırgan harekette bulunamamışlardır. Bu duruma başka bir örnek olarak Türgiş tarafının dağılmasını gösterebiliriz. Tibetliler Türgiş kağanı Su-lu döneminde bu kağana prenses verecek kadar ilişkileri ilerletmişlerdi. Bu gelişmiş ilişkiler sonucunda Tibetliler Pamir ve Maveräünehir bölgesinde bir nüfuz kazanmışlardı. Ama Su-lu Kağan'ın ölümünden sonra Tibetlilerin adı geçen bu bölgelerde nüfuzu zayıflamıştı. Ancak An Lu-shan isyanında bu bölgelerdeki hâkimiyetlerini geri kazanabilmişlerdir. Karlukların bu bölgeye inmeleriyle Tibetliler daha saldırgan politikalar izlemeye başlamışlardır. Bu

ihtiyaç yorumundan Pamir bölgesi için söz edemeyiz. Çünkü Pamir bölgesindeki devletler Türgiş ve Karluklardan farklı olarak daha ikili bir siyaset izlemişlerdir. Bu siyaseti bazı zamanlar Tibet kendisi zorla benimsetmeye çalışsa da Çinliler birkaç seferle bölgeyi yeniden kendi nüfuz alanına çevirmeyi başarmışlardır. Yine Türgiş ve Karluklar kadar etkili bir ittifak olarak Nan-zhao Krallığı'ndan bahsedebiliriz. Coğrafyasının sertliği ve Tibet'e transit geçiş sağlaması nedeniyle zaman zaman Çin'i zor durumlara düşürmüşlerdir.

Özetle Tibet'in Türklerle kurduğu ilişkiler Tarım Havzası bölgesindeki politikalarını belirleyen en önemli etkidir. Bunun en önemli örneklerinden biri ise Türgiş Devleti'nin çöküşünden ve Ton Yabgu Kağan'ın ölümünden sonra Tibet'in Tarım Havzası'nda yayılmasının duraklamasıdır. Dolayısıyla Tibet'in bölgedeki gücünün büyük ölçüde Türklerle olan ilişkilerine bağlı olarak şekillendiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Anonim, *Hudûdü'l Âlem Mine'l Meşrik ile'l Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul : Ayışığı Kitapları, 2018.

BU-STON, *The History of Buddhism in India and Tibet*, çev. E.Obermiller, Delhi : Sri Satrugu Publications, 1986.

DAM PA BSOD NAMS RGYAL MTSHAN, *The Clear Mirror: A Traditional Account of Tibet's Golden Age*, çev. McThomas Taylor, Lama Choedak Yuthok, New York : Snow Lion Publications, 1996.

DAM PA BSOD NAMS RGYAL MTSHAN, *The Mirror Illuminating The Royal Genealogies: An Annotated Translation of the XIVth Century Tibetan Chronicle: rGyal-rabs gsal-ba'i me-long*, çev. Per K. Sørensen, Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1994.

'GOS LO-TSA-BA GZON-NU-DPAL, *The Blue Annals(Parts 1 & 2)*, çev. George N. Roerich, Delhi : Shri Jaindra Press, 1949.

MARCELLINUS, Ammianus, *The History of Amianus Marcellinus During the Reigns of Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian and Valens*, Çev.C.D. Yonge, London : G.Bell and Sons, 1911,s.341.

Araştırma Eserleri

BACKUS, Charles, *The Nan-chao Kingdom and T'ang China's Southwestern Frontier*, Cambridge : Cambridge University Press, 1981.

BALCI, Tuğba Gökçe, *Tabgaçlar : Bozkırdan Çin Tahtına*, İstanbul : Kronik Kitap, 2021.

BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç, *Orta Asya : Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, İstanbul : Selenge Yayınları, 2014.

BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç, "Tibet", çev. O. Fuat Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*, C : 12/1, Eskişehir : Anadolu Üniversitesi, 1997.

BAYKUZU, Tilla Deniz, *IV. Yüzyılda Kurulan İki Hun Devleti : İlk Chao ve Sonraki Chao Devletleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi : Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

BAYKUZU, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya : Kömen Yayınları, 2012.

BAYKUZU, Tilla Deniz, *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Konya : Kömen Yayınları, 2013.

BAYKUZU, Tilla Deniz, *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi : Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "T'ang Hanedanlığı'nın Büyük Generali Pu-ku Huai-en", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.54, S.1, Ankara, 2014, ss.377-400.

BECKWITH, Christopher I., *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, Ankara : ODTÜ Yayıncılık, 2011.

BECKWITH, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power Among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, New Jersey : Princeton University Press, 1987.

BECKWITH, Christopher I., "The Tibetans in the Ordos and North China : Considerations on the Role of the Tibetan Empire in World History", *The History of Tibet : The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty*, ed.Alex McKay, C : 1, New York : RoutledgeCurzon, 2003, ss.227-234.

BECKWITH, Christopher I., *Tibet İmparatorluğu Tarihi : Orta Çağ'da Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler Arasındaki Büyük Güç Olma Mücadelesinin Tarihi*, çev. Ali Fahri Doğan, İstanbul : Selenge Yayınları, 2020.

BELL, Charles, *Tibet : Past and Present*, Oxford : Oxford University Press, 1968.

BELAZZA, John Vincent, *The Dawn of Tibet : The Ancient Civilization on the Roof of the World*, Londra : Rowman&Littlefield Publising Group Inc., 2014, s.14-15.

BODDE, Derk, "The State and Empire of Ch'in", *The Cambridge History of China Volume I : The Ch'in and Han Empires, 221 B.C and A.D.220*, Ed.DenisTwicett, John K. Fairbank, C.1, Cambridge : Cambridge University Press, 2008, ss.20-102.

CHANG, N., LİN, Kuang, "Tibet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

CHAVANNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul : Selenge Yayınları, 2007.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, İstanbul : Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2013.

EBERHARD, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğ, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, "Askerî Tarîh Açısından Köl Tigin", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C : 26, S : 1, Ankara, 2006, s.203-226.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, "Tie-le ve Töliş I", *Prof. Dr. Zafer Öner Armağanı*, Ed. Osman Özer, Ankara : Kanguru Yayınları, 2019, ss.395-455.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, "Tie-le ve Töliş II", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihi İzler : Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, ed. Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, Ankara : Nobel Akademik Yayıncılık, Şubat 2020, ss.30-71.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, *Yenisey'den Seyhun'a Türkler: Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar*, İstanbul : Kronik Yayınları, 2021.

ERTÜRK, Gökhan, *Ötüken Uygur Kağanlığı'nda Devlet Teşkilatı*,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale : 2020, s.112-113.

DOTSON, Brandon, *The Old Tibetan Annals : An Annotated Translation of Tibet's First History*, Viyana : Österreichische Akademie Der Wissenschaften, 2009.

DUNLOP, D. M. , "Arab Relations with Tibet in the 8th and 9th Centuries",
İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi : Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan, C.5, S.1-4, İstanbul : Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973, ss.305-318.

GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara : Akçağ Basım Yayın, 2011.

GRAHAM, David Crockett, *The Customs and the Religion of the Ch'iang*, Washington : Smitsonian Institution, 1958.

GUMİLËV, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, s.311.

GUMİLËV, Lev Nikolayeviç, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul : Selenge Yayınları, 2002.

HERODOT, *Tarih*, çev.Burcu Uzunoğlu, Ankara : Panama Yayıncılık, 2018.

HOFFMAN, Helmut, "Eski ve Orta Çağda Tibet", *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul : İletişim Yayınevi, 2017, s.499-536.

HOLCOMBE, Charles, "The Sixteen Kingdoms", *The Cambridge History of China Vol. 2 : The Six Dynasties*, 220-589, Ed. Albert E. Dien, Keith N. Knapp, Cambridge : Cambridge University Press, 2019, ss.119-144.

HSUN, Cho-yun, "The Spring And Autumn Period", *The Cambridge History of Ancient China : From The Origins of Civilization to B.C. 221*, Ed. Michael Loewe, Edward L. Shaughnessy, Cambridge : Cambridge University Press, 1999, ss.551-586.

HUANG, Chi-huei, *Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi : Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1971.

HUANG, Ray, *Çin Tarihi : Bir Makro Tarih Yaklaşımı*, İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

HULSEWE, A.F.P. , *China in Central Asia : The Early Stage : 125 B.C. A.D. 23 : an Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of Han Dynasty* , Leiden : E.J. Brill, 1979.

HUMMEL, Siegbert, *On Zhang Zhung*, çev. Guido Vogliotti, New Delhi : Indraprastha Press, 2000.

JAHODA, Christian, KALANTARI, Christiane, "Kingship in Western Tibet in the 10th and 11th Centuries", *Cahiers d'Extrême-Asie*, S.24(Kingship, Ritual, and Narrative in Tibet and the Surrounding Cultural Area), 2015, s.77-103.

JAY, Jennifer W., "Imagining Matriarchy: "Kingdoms of Women" in Tang China", *Journal of the American Oriental Society*, C.2, S.116, 1996, ss.220-229.

KIRİLEN, Gürhan, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, İstanbul : Gece Kitaplığı, 2016.

KLEEMAN, Terry F., "Cheng-Han State", *The Cambridge History of China Vol. 2 : The Six Dynasties, 220-589*, Ed. Albert E. Dien, Keith N. Knapp, Cambridge : Cambridge University Press, 2019, ss.145-154.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

LİU, Mau-Tsai *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev.Ersel Kayaoğlu, İstanbul : Selenge Yayınları, 2007.

MCKAY, Alex, "Early Glimpses of Tibet", *The History of Tibet : The Early Period: to c.AD850 The Yarlung Dynasty*, C.1, New York : Routledge Curzon, 2003, ss.XXVII-XXIX.

ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarına Göre Türkler : Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

ONAT, Ayşe, ORSOY, Sema, ERCİLASUN, Konuralp, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.

ORSOY, Sema, *Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi : Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

OTKAN, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na(Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul : İş Bankası Yayınları, 2018.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.1-2., Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2019.

PEARCE, Scott, "Northern Wei", *The Cambridge History of China Vol. 2 : The Six Dynasties, 220-589*, Ed. Albert E. Dien, Keith N. Knapp, Cambridge : Cambridge University Press, 2019, ss.155-183.

PILASKİ, LAURA, *Tibet : Heart of Asia*, New York : The Bobbs-Meril Company Inc, 1974.

POMMARET, Françoise, *Tibet : Yaralı Uygarlık*, çev.Ali Berktay, İstanbul : Yapı Kredi Yayınları, 2016.

PRJEVALSKIY, Nikolay Mikhayloviç, *Tibet Seyahatnamesi*, Çev. Ömer Cenar Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

RICHARDSON, Hugh Edward, *Tibet and its History*, Colorado : Shambala Publications Inc, 1984.

ROGERS, Michael C., "The Myth of the Battle of the Fei River (A.D. 383)", *T'oung Pao Second Series*, S. 54, Leiden : Brill, 1968, ss.50-72.

ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya : Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul : Kabalcı Yayınevi, 2006.

SALMAN, Hüseyin, *Karluklar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973.

SALMAN, Hüseyin, *Türgişler*, Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1998.

SCHAFER, Edward Hetzel, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri : Göktürkler ve Uyurlar Döneminde Uluslararası Ticaret*, çev. Serkan Acar, İstanbul : Selenge Yayınları, 2020.

ŞEN, Nilay, *Tibetan Turkish Relationships (From the Beginning to the 11th Century)*, Yeditepe Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2021.

TAISHAN, Yu, "The Relationship between the“Memoir on the North western Barbarians” of Liangshu and Illustration of Envoys Presenting Tribute at the Liang Court,and a Discussion of the Extant Fragment of Illustration ofEnvoys Presenting Tribute at the Liang Court and Pei Ziyè’s Portraits of Envoys from Remote States", *Eurasian Studies*, C: 6, Asia Publishing Nexus, 2018, ss.68-122.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler I-II-III*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

The Yeshe De Projesi, *Ancient Tibet : Research Materials*, Berkeley : Dharmasala Publising, 1986

THOMAS, Frederick Williams, "Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan I : The Ha-za", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, C: 59, S:1 (1927), ss.51-85.

THOMAS, Frederick Williams,"Tibetan Documents Concerning ChineseTurkestan II: The Sa-cu Region", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 60, S: 1 ,Ocak 1928, ss.63-98.

THOMAS, Frederick Williams,"Tibetan Documents From Chinese Turkestan III: The Nob Region", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 60, S: 3 ,Temmuz 1928, ss.555-595.

THOMAS, Frederick Williams,"Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan IV: The Khotan Region", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 62, S: 1 ,Ocak 1930, ss.47-94

THOMAS, Frederick Williams,"Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. V: (a) The Dru-gu (Great Dru-gu and Drug-cun; the Dru-gu cor and the Bug cor; the Dru-gu and Ge-sar; the title Bog-do; conclusion); (b) the Hor; (c) the Phod-kar", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 63, S: 4 ,Ekim 1931, ss.807-836.

THOMAS, Frederick Williams, "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. VI: The Tibetan Army (concluded)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 65, S: 2 ,Nisan 1933, ss.379-400.

THOMAS, Frederick Williams, "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. VII: Government and Social Conditions", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 66, S: 3 ,Temmuz 1934, ss.457-504.

TUCCI, Guiseppe, *Tibetan Painted Scrolls*, C : 2, Roma : La Libreria Della Stata, 1949.

TUCCI, Guiseppe, *Tombs of the Tibetan Kings*, Roma : Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1950.

URAY, Geza, "The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia", *The History of Tibet : The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty*, ed.Alex Mckay, C : 1, New York : Routledge Curzon, 2003, ss.235-244.

YİĞİT, İsmail, "Kuteybe bin Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C : 26, Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

YING-SHIH, Yü, "Han Foreign Relations", *The Cambridge History of China Volume I : The Ch'in and Han Empires, 221 B.C and A.D220*, Ed.DenisTwicett, John K. Fairbank, C.1, Cambridge : Cambridge University Press, 2008, ss.377-462.

YOLDAŞ, S. Can, *Herkes İçin Çin Tarihi: Siyaset, Kültür ve Medeniyet*, İstanbul : Olasılık, 2016.

İnternet Kaynakları

BECKWITH, Christopher I., "On Zhang-Zhung and Bon", https://www.academia.edu/7859273/ON_ZHANGZHUNG_AND_BON (Erişim Tarihi, 22.12.2020).

ERGİN, Muharrem, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Hisar Vakfı Elektronik Kopyası, 2003, [https://media.turuz.com/Language/2011/0106-Orhun_abideleri-muharrem_ergin_\(43\)\(211KB\).pdf](https://media.turuz.com/Language/2011/0106-Orhun_abideleri-muharrem_ergin_(43)(211KB).pdf) (Erişim Tarihi : 31.05.2021).

MEAKIN, Rachel, "Qiang 羌 References in the Book of Han 汉书 Part 2", https://www.academia.edu/11073162/Qiang_%E7%BE%8C_References_in_the_Book_of_Han_%E6%B1%89%E4%B9%A6_Part_2 (Erişim Tarihi : 31.01.2021).

MEAKIN, Rachel, "QIANG 羌 REFERENCES IN THE BOOK OF THE LATER HAN 后汉书", https://www.academia.edu/9180735/Qiang_%E7%BE%8C_References_in_the_Book_of_the_Later_Han_%E5%90%8E%E6%B1%89%E4%B9%A6, (Erişim Tarihi 06.08.2020).

MEAKIN, Rachel, "The Founding of the Qiang state of Later Qin: an annotated translation of Jin Shu Chapter 116", <http://www.qianghistory.co.uk/jin-shu-116-the-qiang-state-of-later-qin.php>(Erişim Tarihi 11.11.2020.).

THEOBALD, Ulrich, "Chinese History - Empire of Dai 代 (315-376)" , <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-dai.html> (Erişim Tarihi : 09.11.2020).

THEOBALD, Ulrich, "Chinese History - Former Qin Dynasty 前秦 (351-394)", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-qianqin.html> (Erişim Tarihi : 23.10.2020).

THEOBALD, Ulrich, "Chinese History - Later Liang Dynasty 後凉 (386-403)", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-houliang.html> (Erişim Tarihi 10.11.2020).

THEOBALD, Ulrich, "Chinese History - Later Qin Dynasty 後秦 (384-417)", <http://www.chinaknowledge.de/History/Division/rulers-houqin.html>(Erişim Tarihi : 13.11.2020).

THEOBALD, Ulrich, "Chinese History - The Dangxiang 黨項or Tanguts" , <http://www.chinaknowledge.de/History/Song/tanguts.html> (Erişim Tarihi : 22.01.2021.).

THEOBALD, Ulrich, "Di 氐", <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/di2.html> (Erişim Tarihi : 16.07.2020).

THEOBALD, Ulrich, "Qiang 羌", <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/qiang.html> (Erişim Tarihi : 07.11.2020).

THEOBALD, Ulrich, "Tuyuhun 吐谷渾", <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/tuyuhun.html> (Erişim Tarihi 21.12.2020).

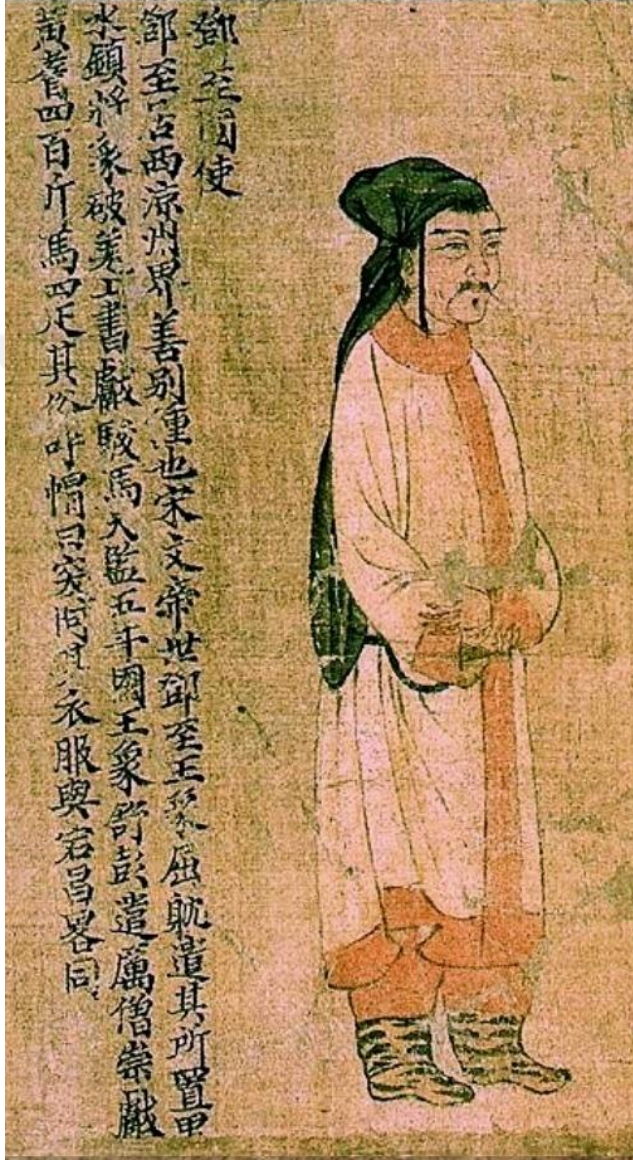
ZHANG, Qian, "Qiang Among China's Ancients", Shanghai Daily, <https://archive.shine.cn/sunday/now-and-then/Qiang-among-Chinas-ancients/shdaily.shtml> (Erişim: 02.04.2020).

<https://www.britannica.com/biography/Srong-brtsan-sgam-po> (Erişim Tarihi: 15.09.2021).

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/yaksha> (Erişim Tarihi : 20.12.2020).

<https://www.worldhistorymaps.info/civilizations/tibetan-empire/>(Erişim Tarihi: 15.09.2021).

EKLER 1: GÖRSELLER

Güney Liang Devleti'ne ziyarette bulunan Dengzhi Qianglarının elçisi. Hemen solundaki yazıda Dengzhi kavmi hakkında bilgiler verir.

Yu Taishan, "The Relationship between the "Memoir on the North western Barbarians" of Liangshu and Illustration of Envoys Presenting Tribute at the Liang Court, and a Discussion of the Extant Fragment of Illustration of Envoys Presenting Tribute at the Liang Court and Pei Ziyue's Portraits of Envoys from Remote States", *Eurasian Studies*, C: 6, Asia Publishing Nexus, s.69, s.113-114.

Srong-brtsansgam-po'nun(Ortada), Nepalli eşi Khribtsun'un(Solda) ve Çinli eşi Prenses Wen-cheng'in(Sağda) balmumu heykelleri.

**<https://www.britannica.com/biography/Srong-brtsan-sgam-po>
(Erişim Tarihi: 15.09.2021).**

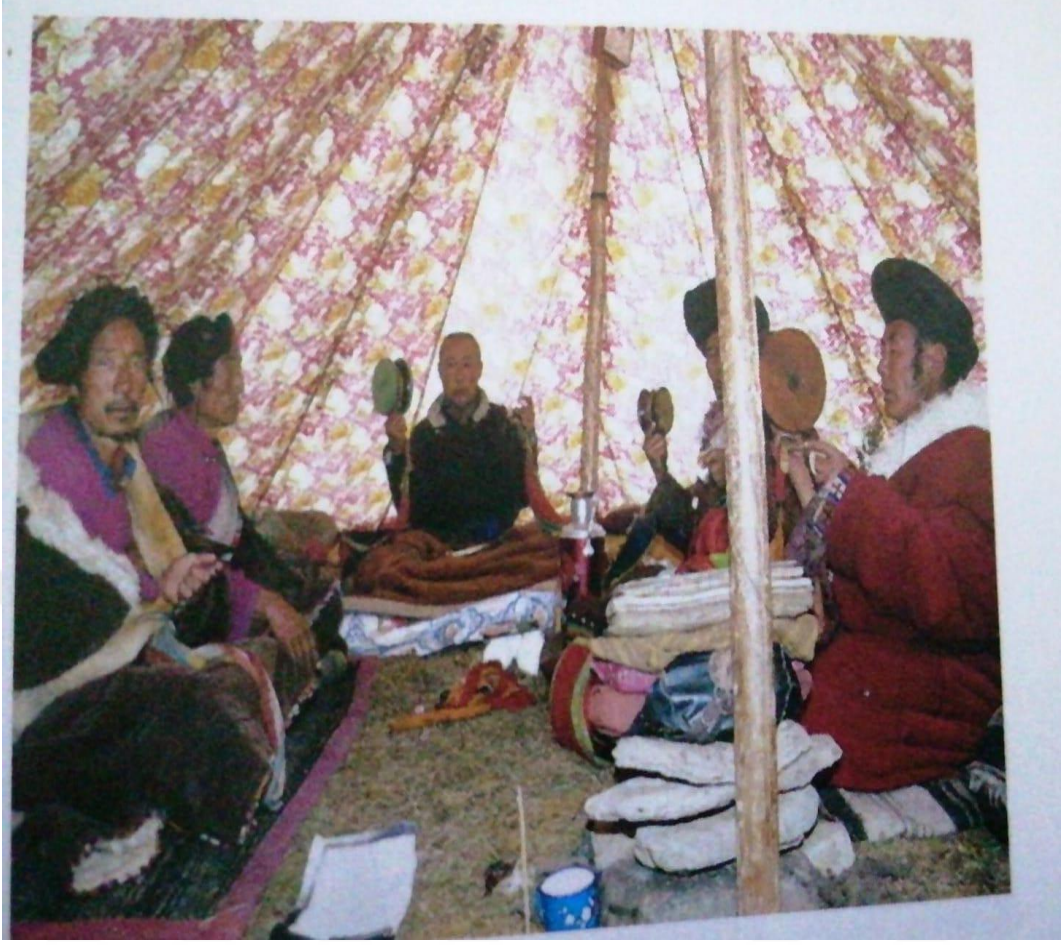
Khri-srong lde-brtsan'ın tasviri.

Pommaret, *a.g.e.*, s.51.

Lhasa'daki Norbulingka Sarayı'nda Tibet halkının kökenine dair bahsedilen mitlerden birini tasvir eden bir tablo.

Pommaret,a.g.e., s.21.

Amdo bölgesinde ritüel yağan Tantracı Bön rahipleri.

Pommaret, *a.g.e.*, s.29.

Tibet İmparatorluğu'nun siyasi olarak en geniş haritası

<https://www.worldhistorymaps.info/civilizations/tibetan-empire/>(Erişim Tarihi: 15.09.2021).